

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΠΟΥΔΩΝ: «Επιστήμες Αγωγής»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: «Εφαρμοσμένη Συμβουλευτική»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Φόβος του θανάτου και πίστη στη μετά θάνατο ζωή: Διερεύνηση της σχέσης
τους σε δείγμα ενηλίκων»**

**Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια: Μητρογεώργου Ευαγγελία
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μισαηλίδη Πλουσία**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2022

«Φόβος του θανάτου και πίστη στη μετά θάνατο ζωή: Διερεύνηση της σχέσης τους σε δείγμα ενηλίκων»

Φοιτήτρια:

Μητρογεώργου Ευαγγελία (Α. Μ. 593)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Μισαηλίδη Πλουσία

Τριμελής Επιτροπή Αξιολόγησης:

Μισαηλίδη Πλουσία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Μπρούζος Ανδρέας, Καθηγητής

Εμβαλωτής Αναστάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Ευχαριστίες

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες και την αμέριστη μου ευγνωμοσύνη σε όλους εκείνους που συνέβαλαν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, στη διεξαγωγή της έρευνας, αλλά, και στην ολοκλήρωση εκπόνησης της παρούσας εργασίας.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσά μου, κυρία Μισαηλίδη Πλουσία, για την επιστημονική και τη συμβουλευτική καθοδήγηση, αλλά και για τη συνεχή υποστήριξη σε όλα τα στάδια εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Οι καίριες παρατηρήσεις της και οι σημαντικές της υποδείξεις είχαν καθοριστικό ρόλο στην ολοκλήρωσή της. Επιπροσθέτως, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον κύριο Μαυρίδη Δημήτριο, για τις πολύτιμες συμβουλές που μου παρείχε κατά την ολοκλήρωση της επεξεργασίας των δεδομένων μου.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα και συνέβαλαν σημαντικά στη διεξαγωγή και την ολοκλήρωσή της σε μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο για την ανθρωπότητα, όπως είναι αυτή της πανδημίας.

Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλω να εκφράσω στον κύριο Μανώλη Ιωάννη και τον κύριο Δημήτρη για την πολύτιμη βοήθειά τους καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μου. Η επιστημονική τους υποστήριξη ήταν ανεκτίμητη για εμένα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Κωνσταντία Μπαρπάτση για την αμέριστη βοήθειά της, τους φίλους μου Αλεξάνδρα, Άρη, Γιώργο, Μαρία και Βιργινία για την ηθική υποστήριξη και τη συμπαράσταση, και την οικογένειά μου για την πίστη που μου έδειξε.

Πίνακας περιεχομένων

Ευχαριστίες.....	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	6
ABSTRACT	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	10
1.1 Ο φόβος του θανάτου	11
1.1.1 Ορισμός της έννοιας «φόβος του θανάτου»	11
1.1.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για το φόβο του θανάτου	13
1.1.3 Εργαλεία μέτρησης του φόβου του θανάτου.....	16
1.1.4 Παράγοντες που επιδρούν στο φόβο του θανάτου	18
1.1.4.1 Επίδραση της ηλικίας στο φόβο του θανάτου	18
1.1.4.2 Επίδραση του φύλου στο φόβο του θανάτου.....	20
1.1.4.3 Επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου.....	21
1.1.4.4 Επίδραση της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου.....	22
1.2 Η πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	24
1.2.1 Ορισμός της έννοιας «πίστη στη μετά θάνατο ζωή».....	24
1.2.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για την πίστη στη μετά θάνατο ζωή	26
1.2.3 Απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας	27
1.2.4 Εργαλεία μέτρησης της πίστης στη μετά θάνατο ζωή.....	29
1.2.5 Παράγοντες που επιδρούν στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή	31
1.2.5.1 Επίδραση της ηλικίας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή	31
1.2.5.2 Επίδραση του φύλου στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή	32
1.2.5.3 Σύνδεση της θρησκευτικότητας με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή	32
1.3. Η διερεύνηση της σχέσης του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή..	34
1.3.1 Έρευνες που έδειξαν ότι ο φόβος του θανάτου συσχετίζεται αρνητικά με την πίστη στην μετά θάνατο ζωή.....	34
1.3.2 Έρευνες που έδειξαν ότι ο φόβος του θανάτου συσχετίζεται θετικά με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	35
1.3.3 Έρευνες που έδειξαν ότι ο φόβος του θανάτου δεν συσχετίζεται με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	36

1.4 Η παρούσα έρευνα.....	39
1.4.1 Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα.....	42
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : ΜΕΘΟΔΟΣ.....	44
2. Μέθοδος.....	45
2.1 Συμμετέχοντες.....	45
2.2 Ερευνητικά Εργαλεία.....	45
2.2.1 Φόβος του θανάτου.....	45
2.2.2 Πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	46
2.2.3 Ερωτηματολόγιο δημογραφικών στοιχείων.....	49
2.3 Διαδικασία.....	50
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	52
3. Αποτελέσματα.....	53
3.1 Περιγραφική στατιστική.....	53
3.2 Συσχετίσεις μεταξύ του φόβου του θανάτου και των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο συνέχεια.....	57
3.3 Αναλύσεις συνδιακύμανσης.....	60
3.3.1 Επίδραση της ηλικίας, του φύλου του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στην κλίμακα του φόβου του θανάτου.....	60
3.3.2 Επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις υποκλίμακες του φόβου του θανάτου.....	61
3.3.3 Επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή.....	63
3.4 Αναλύσεις παλινδρόμησης.....	64
3.5 Περαιτέρω αναλύσεις για την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας.....	66
3.5.1 Απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στην κάθε κατάσταση.....	66
3.5.2 Αλλαγή αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων.....	66
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	68
4. Συζήτηση.....	69
4.1 Σχέση ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	69
4.2 Επίδραση ηλικίας, φύλου, κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και θρησκευτικότητας.....	71
4.2.1 Επίδραση της ηλικίας στο φόβο του θανάτου.....	71
4.2.2 Επίδραση του φύλου στο φόβο του θανάτου.....	73
4.2.3 Επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου.....	73
4.2.4 Επίδραση της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου.....	74
4.3.1 Επίδραση της ηλικίας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	75

4.3.2 Επίδραση του φύλου στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	75
4.3.3 Επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή ..	76
4.3.4 Επίδραση της θρησκευτικότητας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή.....	76
4.4 Απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στην κάθε κατάσταση	77
4.4.1 Αλλαγή αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων.....	77
4.5 Περιορισμοί και προτάσεις για μελλοντική έρευνα	78
Βιβλιογραφία.....	81

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να εξετάσει τη σχέση ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στις πεποιθήσεις των ενηλίκων για τη μετά θάνατο ζωή. Επιπλέον, η έρευνα αποπειράθηκε να εξετάσει την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις υπό διερεύνηση μεταβλητές, καθώς επίσης και τις τυχόν διαφορές στην απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές – συναισθηματικές καταστάσεις. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 144 ενήλικες ($M = 48.24$ μήνες, $SD = 22.28$). Οι συμμετέχοντες συμπλήρωσαν μία κλίμακα που αξιολογούσε το φόβο του θανάτου και δύο εργαλεία, μία κλίμακα και ένα πειραματικό έργο, που εξέταζαν τις πεποιθήσεις τους για τη μετά θάνατο ζωή. Πιο συγκεκριμένα, στο πειραματικό έργο εξετάστηκε η απόδοση συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές – συναισθηματικές καταστάσεις ενός νεκρού ατόμου. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει σημαντική θετική συσχέτιση ανάμεσα στο φόβο του θανάτου του ίδιου του ατόμου και στην απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές – συναισθηματικές καταστάσεις. Ακόμη, βρέθηκε ότι οι νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου συνολικά, αλλά και υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου τους και του θανάτου των άλλων ατόμων. Αντίθετα, οι μεγαλύτεροι ηλικιακά ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου της διαδικασίας του θανάτου τους. Επιπλέον, οι νεαροί ενήλικες απέδωσαν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια στις νοητικές – συναισθηματικές καταστάσεις και οι γυναίκες στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις. Τέλος, οι χαμηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου της διαδικασίας του θανάτου τους, ενώ οι ενήλικες μεσαίου και υψηλού επιπέδου θρησκευτικότητας ανέφεραν υψηλότερη πίστη στη μεταθανάτια ζωή.

Λέξεις – κλειδιά: ηλικιωμένοι, θρησκευτικότητα, μεταθανάτιες πεποιθήσεις, νεαροί ενήλικες, φόβος θανάτου

ABSTRACT

The aim of the present study was to examine the relationship between fear of death and adults' beliefs about the afterlife. In addition, the research attempted to examine the effect of age, gender, socio-educational level and religiosity on those two variables, as well as any differences in the attribution of afterlife continuity/discontinuity in psychobiological and mental-emotional states. The research sample consisted of 144 adults ($M = 48.24$ months, $SD = 22.28$). Participants completed a scale that assessed the fear of death and two tools, a scale and a task, that examined their beliefs about the afterlife. More specifically, in the afterlife task was examined the attribution of continuity/discontinuity to the psychobiological and mental-emotional states of a dead person. The results showed that there is a significant positive correlation between the fear of death of self and the afterlife attribution of continuity/discontinuity in psychobiological and mental-emotional states. It was also found that younger adults reported higher levels of fear of death overall, but also higher levels of fear of death of self and fear of death of others. In contrast, older adults reported higher levels of fear of dying of self. In addition, younger adults more frequently attributed afterlife to mental-emotional states and women to psychobiological states. Finally, low-income adults reported higher levels of fear of dying of self, while middle and upper level adults reported higher levels of belief in the afterlife.

Key words: *afterlife beliefs, elderly, fear of death, religiosity, young adults*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με τη Θεωρία Διαχείρισης Τρόμου και τη γενικότερη πολιτισμική θεωρία του Becker, οι άνθρωποι είναι, ενδεχομένως, τα μοναδικά έμβια όντα που έχουν επίγνωση της θνητότητάς τους. Η γνώση αυτή οδηγεί αυτομάτως στην ύπαρξη ενός έντονου υπαρξιακού άγχους, το οποίο έχει ως αποτέλεσμα την παρακίνηση των ανθρώπων για την αναζήτηση της αθανασίας, κυριολεκτικής ή συμβολικής. Η κυριολεκτική αθανασία επιδιώκεται μέσω εσχατολογικών εννοιών, όπως είναι ο παράδεισος και η μετενσάρκωση. Αντίθετα, η συμβολική αθανασία αποκτάται μέσω διαρκών πολιτιστικά πολύτιμων ταυτοποιήσεων και επιτευγμάτων και της, συγχρόνως, αυξημένης αυτοεκτίμησης που δημιουργούν (Dechesne, Pyszczynski, Arndt, Ransom, Sheldon, van Knippenberg, & Janssen, 2003, όπ. αναφ. στο Jong, Ross, Philip, Chang, Simons & Halberstadt, 2018).

Οι βασικότεροι τρόποι διαχείρισης του καταστροφικού αυτού υπαρξιακού άγχους, του φόβου του θανάτου, αποτελούν οι πολιτισμικές κοσμοθεωρίες (Cicirelli, 2002) και οι πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή (Jong, 2021). Έρευνες, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, έχουν δείξει ότι η πίστη των ατόμων στη θρησκεία και στη μετά θάνατο ζωή λειτουργεί ανακουφιστικά απέναντι στο φόβο του θανάτου, αποδεικνύοντας μια αρνητική σχέση μεταξύ τους (Ochsmann, 1984). Οι έρευνες, επίσης, έχουν δείξει πως οι νεαροί ενήλικες αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες (Reyes, Amistoso, Babaran, Bulaong, Reyes, & Tubig, 2017), γεγονός που δημιουργεί ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί να εξετάσει τη σχέση ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή, την επίδραση της ηλικίας, του φύλου του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στον φόβο του θανάτου και στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή μεμονωμένα, και τις τυχόν διαφορές στην απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ηλικιακές ομάδες ενηλίκων, τους νεαρούς και τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα (4) κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται οι έννοιες του φόβου του θανάτου και της πίστης στη μετά θάνατο ζωή, με ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση προηγούμενων ερευνών που εξέτασαν την σχέση

ανάμεσά τους. Στο τελευταίο μέρος του πρώτου κεφαλαίου αναφέρονται οι στόχοι, τα ερευνητικά ερωτήματα και οι υποθέσεις που εξετάζει η παρούσα έρευνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας και συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες, τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν και η ερευνητική διαδικασία συλλογής των δεδομένων.

Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται οι στατιστικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν, προκειμένου να ελεγχούν τα ερευνητικά ερωτήματα και οι υποθέσεις που είχαν τεθεί.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, επιχειρείται ο σχολιασμός των αποτελεσμάτων της έρευνας που συγκεντρώθηκαν σε σχέση με τις προηγούμενες έρευνες. Παράλληλα αναφέρονται οι περιορισμοί της έρευνας και παρουσιάζονται προτάσεις για μελλοντική διερεύνηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1.1 Ο φόβος του θανάτου

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας αναλύονται οι έννοιες του φόβου του θανάτου και των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή, με ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία τους, στις σχετικές θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί, στους παράγοντες που επιδρούν σε αυτές, αλλά και στα διάφορα εργαλεία αξιολόγησής τους. Στη συνέχεια, πραγματοποιείται μία προσπάθεια αποσαφήνισης της μεταξύ τους σχέσης, μέσα από την αναλυτική παρουσίαση προηγούμενων ερευνών. Τέλος, παρουσιάζεται η αναγκαιότητα εκπόνησης της παρούσας εργασίας, καθώς επίσης και τα ερευνητικά ερωτήματα και οι ερευνητικές υποθέσεις της έρευνας.

1.1.1 Ορισμός της έννοιας «φόβος του θανάτου»

Ως φόβος του θανάτου ορίζεται η συναισθηματική αντίδραση στο πώς αντιλαμβάνεται κανείς τις ενδείξεις ενός πραγματικού ή φανταστικού κινδύνου ή απειλής για τη ζωή κάποιου, που μπορεί να προκληθεί από περιβαλλοντικά ερεθίσματα, καθώς και από εσωτερικά ερεθίσματα του ατόμου, που σχετίζονται με τον θάνατο του ίδιου ή ενός άλλου ατόμου (Espinoza & Sanhueza, 2012).

Αναλυτικότερα, πρόκειται για μια έννοια που συγκαταλέγεται στη διαδικασία του θανάτου και περιλαμβάνει τόσο τον ίδιο το φόβο του θανάτου, όσο και το τι συμβαίνει μετά από αυτόν (Espinoza & Sanhueza, 2012). Ο βασικός του πυρήνας στηρίζεται στο φόβο του αφανισμού, ο οποίος κάνει λόγο για την εξαφάνιση του νου, του πνεύματος και της ψυχής του ατόμου, καθώς επίσης και για την καταστροφή του σώματός του· δηλαδή, την απόλυτη ανυπαρξία (Cirirelli, 2002). Σε αντιδιαστολή με έναν έντονο φόβο που έχει προκληθεί από την άμεση απειλή της ζωής ενός ατόμου, κατά τον Tomer (1994, όπ. αναφ. στο Besser & Priel, 2008), ο φόβος του θανάτου αποτελεί μια συνεχή κατάσταση, η οποία προκύπτει ως επακόλουθο του καθημερινού άγχους που βιώνει το εκάστοτε άτομο κατά τη διαδικασία πρόβλεψης του θανάτου. Ως μια συνθήκη νοσηρή, πλαισιωμένη από ένα ασυνήθιστο ή επίμονο άγχος, οδηγεί αναπόφευκτα το άτομο στην αναπαραγωγή και τη βίωση αρνητικά φορτισμένων συναισθηματικών αντιδράσεων σε αναγνώριση της δικής του θνητότητας (Dadfar & Lester, 2016).

Σύμφωνα με τον Becker (1973, όπ. αναφ. στο Cirirelli, 2002), ο φόβος του θανάτου, *ή αλλιώς το άγχος του θανάτου*, αποτελεί ένα σύννηθες φαινόμενο για όλες τις κοινωνίες, λειτουργώντας ως ένας κοινός παρονομαστής για την ανθρώπινη

κατάσταση. Συχνές είναι, μάλιστα, οι φορές που «θεωρείται και ως το πρωταρχικό κίνητρο» για τη συμπεριφορά του ανθρώπου (Cicirelli, 2002, σελ. 358. Cohen, Pierce, Chambers, Meade, Gorvine, & Koenig, 2005). Ήδη από τις αρχές της παγκόσμιας ιστορίας, οι άνθρωποι καταπιάνονταν με ερωτήματα φιλοσοφικού περιεχομένου σχετικά με το νόημα της ζωής, το νόημα του θανάτου και της δυνατότητας για μια αιώνια ζωή. Αυτό έφερε ως αποτέλεσμα, τη διαμόρφωση ποικίλων ψυχολογικών θεωριών, που στόχευαν στην περιγραφή και την αποσαφήνιση των προαναφερθέντων φαινομένων. Για τον λόγο αυτό, όροι, όπως η απειλή του θανάτου, η ανησυχία του θανάτου, το άγχος του θανάτου και η αποδοχή του θανάτου, υιοθετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν εναλλακτικά, ανεξάρτητα από τις εννοιολογικές τους διαφορές (Bachner, O' Rourke & Carmel, 2011). Ακόμη, παρ' όλο που αρκετοί προγενέστεροι συγγραφείς έχουν την τάση να διακρίνουν εννοιολογικά τον φόβο του θανάτου (fear of death) από το άγχος του θανάτου (death anxiety), η πλειοψηφία των σύγχρονων συγγραφέων χρησιμοποιούν τους δύο αυτούς όρους ομοιότροπα (Abdel-Khalek, 2002. Cicirelli, 2002. Wink & Scott, 2005).

Επιπλέον, με βάση τους Hoelter και Hoelter (1978, όπ. αναφ. στο McClatchey & King, 2015), ο φόβος του θανάτου, γνωστός και ως θανατοφοβία (thanatophobia) [όρος προερχόμενος από τις λέξεις θάνατος (thanatos) και φόβος (phobia)], αποτελείται από οκτώ βασικά χαρακτηριστικά: το φόβο της διαδικασίας του θανάτου, το φόβο του πρόωρου θανάτου, το φόβο για τους σημαντικούς άλλους, το φοβικό φόβο για τον θάνατο, το φόβο του να καταστραφείς, το φόβο για το σώμα του ατόμου μετά τον θάνατο, το φόβο του αγνώστου και το φόβο των νεκρών. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, λοιπόν, το γεγονός ότι έχει χαρακτηριστεί ως μια έννοια πολυδιάστατη, με τα περισσότερα εργαλεία μέτρησης να αξιολογούν ποικίλες πτυχές του φόβου (Cicirelli, 2002).

Παράλληλα, θεωρείται σημαντικό να αναφερθεί πως, κατά τον Freud, ο φόβος του θανάτου ορίζεται ως το αποτέλεσμα των ανεπίλυτων παιδικών συγκρούσεων του ατόμου εκτός της συνειδητότητάς του (Bachner et al., 2011). Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον Becker (1973, όπ. αναφ. στο Bachner et al., 2011), το άγχος του θανάτου είναι η βαθύτερη ανησυχία του ανθρώπινου είδους. Επεξηγηματικότερα, το άγχος αυτό χαρακτηρίζεται από ισχυρή ένταση που οδηγεί αυτομάτως, αν όχι στο σύνολο των φόβων και των φοβιών του ατόμου, στην πλειονότητα αυτών. Συγχρόνως, το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ζωής των ανθρώπων περιτριγυρίζεται από

απόπειρες άρνησης του ίδιου του θανάτου, έχει σαν αποτέλεσμα τη διατήρηση και την ενίσχυση του άγχους.

Τέλος, αναφορικά με μια παρεμφερή υπαρξιακή προσέγγιση του Yalom (1980, όπ. αναφ. στο Bachner et al., 2011) σε σχέση με τον θάνατο, η ανησυχία του θανάτου φαίνεται να αποτελεί τη μία από τις τέσσερις συνολικά υπαρξιακές ή απόλυτες ανησυχίες του ατόμου (συμπεριλαμβανομένων της ελευθερίας, της μοναξιάς και της έλλειψης νοήματος). Καθώς ο θάνατος έχει την ικανότητα να προκαλεί «φόβους αδυναμίας, χωρισμού, απώλειας ελέγχου και νοήματος» (MacLeod, Crandall, Wilson, & Austin, 2016, σελ. 339), ο φόβος του θανάτου είναι πολύ πιθανό να περιορίζει την πραγμάτωση και την ευτυχία του ατόμου (MacLeod et al., 2016). Συμπληρωματικά, σύμφωνα με τα όσα έχει υποστηρίξει ο Yalom (1980, όπ. αναφ. στο Bachner et al., 2011), οι διαταραχές άγχους προκύπτουν εξ αιτίας του φόβου του θανάτου, ενώ, ταυτόχρονα, το άτομο καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να επιτύχει την αποφυγή συνειδητοποίησης του επερχόμενου, αναπόφευκτου θανάτου. Τέλος, θεωρείται πως ο φόβος του θανάτου είναι ένας βασικός φόβος στο σύνολο ενός φάσματος ψυχικών διαταραχών, όπως είναι η υποχονδρίαση, οι καταθλιπτικές διαταραχές, το άγχος και η διαταραχή πανικού (Dadfar & Lester, 2016).

1.1.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για το φόβο του θανάτου

Αρκετές φαίνεται να είναι οι θεωρητικές προσεγγίσεις, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, που έχουν επικεντρωθεί στη μελέτη του φόβου του θανάτου. Οι κορυφαίες αυτών έχουν αναπτυχθεί από τους Freud, Becker, Erikson και Kastenbaum (Pandya & Kathuria, 2021). Ακολουθώς παρουσιάζονται τρεις (3) θεωρητικές προσεγγίσεις του φόβου του θανάτου, με την πρώτη κατά σειρά, να αποτελεί και την επικρατέστερη όλων.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την θεωρητική προσέγγιση του Becker, την Θεωρία Διαχείρισης Τρόμου, ουσιαστικά γίνεται λόγος μία γενική θεωρία της συμπεριφοράς του ανθρώπου, με βασικό σημείο εστίασης τις υπαρξιακές ανησυχίες (Castano, Leidner, Bonacossa, Nikkah, Perrulli, Spencer, & Humhrey, 2011). Προερχόμενη κυρίως από το έργο των Becker και Rank (Barnett & Adams, 2018. Castano et al., 2011. Harmon-Jones, Simon, Greenberg, Pyszczynski, Solomon, & McGregor, 1997. Hayes, Schimel, Faucher, & Williams, 2008. Major, Whelton, Schimel, & Sharpe, 2008. Pyszczynski, Greenberg, Koole, & Solomon, 2010) καθώς επίσης και από τη γενικότερη σημασία που δίνεται στην αδυναμία της ανθρώπινης κατάστασης, η Θεωρία

Διαχείρισης Τρόμου επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην υπαρξιακή διαμάχη του Becker (Major et al., 2016). Σε αντίθεση με τα άλλα ζώα, ο άνθρωπος έχει αναπτύξει πνευματικές ικανότητες που αυτομάτως τον οδηγούν στη συνειδητοποίηση του αναπόφευκτου στοιχείου του θανάτου (Major et al., 2016). Παρ' ότι κατευθύνεται ενστικτωδώς προς την επιβίωση και τη συνεχιζόμενη ύπαρξή του, είναι, συγχρόνως, σε θέση να έχει επίγνωση της θνητότητάς του (Cicirelli, 2002). Ωστόσο, αυτού του είδους η συνειδητοποίηση χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερος προβληματική, διότι αναπόδραστα έρχεται σε σύγκρουση με τη θεμελιώδη τάση του ανθρώπου για την αυτοσυντήρηση, κατευθύνοντάς τον, συνεπώς, και στη δημιουργία μιας πηγής υπαρξιακού τρόμου που δεν βιώνουν τα υπόλοιπα ζώα (Major et al., 2016). Προκειμένου, όμως, να αντιμετωπιστεί μια τέτοιου είδους κατάσταση, ως επακόλουθο έρχεται η δημιουργία ενός αμυντικού ψυχολογικού συστήματος που έχει ως απώτερο σκοπό τη διατήρηση εκτός συνείδησης των σκέψεων και των ανησυχιών του ατόμου που αφορούν τον θάνατο, επιφέροντας θετικά αποτελέσματα ως προς τη διαχείριση του άγχους του θανάτου (Major et al., 2016).

Ο υπ' αριθμόν ένας τρόπος διαχείρισης του φόβου του θανάτου είναι οι θρησκευτικές κοσμοθεωρίες (religious worldviews). Οι παρηγορητικές σκέψεις και οι πεποιθήσεις των ατόμων για μία ζωή μετά τον θάνατο, προσφέρουν τόσο κυριολεκτική αθανασία (μέσω των εννοιών της μετά θάνατο ζωής), όσο και συμβολική αθανασία (μέσω της συμμετοχής των ατόμων σε ανθεκτικές θρησκευτικές οργανώσεις ή μέσω εννοιών όπως η εκλεκτότητα και η κοσμική σημασία) ανακουφίζοντας το άτομο από τον ισχυρό υπαρξιακό αυτό τρόπο (Jong et al., 2018). Κατά τον Vail και τους συνεργάτες του (2010, όπ. αναφ. στο Jong et al., 2018), μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι «ενδεχομένως να μην υπάρχει ισχυρότερο αντίδοτο στον ανθρώπινο φόβο του θανάτου από τη θρησκεία» (Vail, Rothschild, Weise, Solomon, Pyszczynski, & Greenberg, 2010, όπ. αναφ. στο Jong et al., 2018, σελ. 5). Από την αντίθετη πλευρά, ένα επιπρόσθετο μέσο αντιμετώπισης του φόβου του θανάτου φαίνεται να είναι και η αυτοεκτίμηση των ατόμων (self-esteem) (Castano et al., 2011. Cicirelli, 2002. Hayes et al., 2008. Major et al., 2016. Wisman & Heflick, 2016). Σε σχέση με την έννοια της αυτοεκτίμησης, γίνεται αναφορά σε το ευρύτερο αίσθημα εκτίμησης που βιώνει το άτομο στο πλαίσιο της πολιτιστικής κοσμοθεωρίας (Major et al., 2016). Με άλλα λόγια, όπως έχει υποστηριχθεί από τους Harmon-Jones et al. (1997), πρόκειται για την πεποίθηση κάποιου σχετικά με το κατά πόσο είναι σε θέση να πληροί τα πρότυπα αξίας που έχει ορίσει η κοσμοθεωρία. Μέσω της διατηρούμενης πίστης στην κοσμοθεωρία

και στην αυτοεκτίμηση, καθίσταται εφικτή η δυνατότητα ανακούφισης από το φόβο του θανάτου, μαζί με την παράλληλη βίωση ενός αισθήματος υπέρβασής του ή, ακόμη, και ενός αισθήματος αθανασίας, κυριολεκτικής ή συμβολικής (Cicirelli, 2002. Major et al., 2016. Wisman & Heflick, 2016).

Από την άλλη, με βάση την ψυχοκοινωνική θεωρία του Erikson, υποστηρίζεται ότι η ανάπτυξη των ατόμων κατά την όγδοη και τελευταία φάση της ζωής τους περιλαμβάνει την επίλυση της ακεραιότητας του εγώ έναντι της κρίσης απόγνωσης. Με την έννοια της «ακεραιότητας του εγώ» εννοείται η αποδοχή του κύκλου της ζωής από τα άτομα, όπου συμβιβάζονται με τη ζωή τους και, ταυτόχρονα, την αποδέχονται τη στιγμή που καταφέρνουν να βρουν το νόημα ή τον σκοπό αυτής. Ως επακόλουθο της επιτυχούς επίλυσης της εν λόγω κρίσης, δεν είναι άλλο από τον θάνατο να χάνει τη «δύναμή» του. Το στάδιο αυτό είναι γνωστό ως «Σοφία: Ακεραιότητα του εγώ εναντίον της απόγνωσης» (Pandya & Kathuria, 2021, σελ. 4). Ωστόσο, στην περίπτωση που τα άτομα βλέπουν τη ζωή τους ως μια σειρά από αποτυχημένες και χαμένες ευκαιρίες, με το μέλλον τους να είναι περιορισμένο χρονικά, η επίλυση της προαναφερθείσας κρίσης δεν είναι εφικτή, και αυτομάτως τα άτομα βιώνουν έντονα το αίσθημα της απόγνωσης και της απελπισίας, ενώ ο φόβος του θανάτου εκδηλώνεται και σταδιακά κορυφώνεται. Τέλος, σύμφωνα με τη θεωρία του σταδίου του Erikson, βασική προϋπόθεση φαίνεται να αποτελεί η ειδική σχέση, μοναδική, μάλιστα, για τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες ενηλίκων, που αφορά την αποδοχή των αποτελεσμάτων της ζωής κάποιου και, παράλληλα, της στάσης αυτού απέναντι στον δικό του θάνατο (Goebel & Boeck, 1987. Pandya & Kathuria, 2021).

Η τρίτη και τελευταία θεωρητική προσέγγιση του φόβου του θανάτου είναι εκείνη του Wong (2008). Κατά τη θεωρία διαχείρισης νοημάτων, οι ανθρώπινες αντιδράσεις απέναντι στον θάνατο είναι πολύπλοκες, πολύπλευρες και, ταυτόχρονα, δυναμικές (Pandya & Kathuria, 2021). Έχοντας τις ρίζες της στην υπαρξιακή – ανθρωπιστική θεωρία, καθώς επίσης και στις κονστρουκτιβιστικές προοπτικές, ενσωματώνοντας γνωστικές – συμπεριφορικές διαδικασίες, η ψυχολογική θεωρία του Wong στηρίζεται στη διαδικασία με την οποία είναι δυνατή η διαχείριση διαφόρων διαδικασιών που αφορούν την απόδοση νοήματος προκειμένου το άτομο να είναι σε θέση να καλύπτει βασικές του ανάγκες για την επιβίωση και την ευτυχία (Wong, 2008). Εξηγεί ποικίλες πτυχές της έννοιας του θανάτου που μπορούν να βοηθήσουν ρυθμιστικά απέναντι στο άγχος του θανάτου (όπως η έννοια της εκμηδένισης και της αβεβαιότητας). Η παρούσα θεωρία υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη ύπαρξη στηρίζεται σε

δύο (2) βασικά κίνητρα: αυτά της επιβίωσης και της ανάγκης απόκτησης νοήματος και λόγου για επιβίωση (Pandya & Kathuria, 2021). Μάλιστα, «η αναζήτηση νοήματος στη ζωή μπορεί να είναι η καλύτερη θεραπεία για να καταπραΰνει το άγχος θανάτου» (Pandya & Kathuria, 2021, σελ. 4). Πιο επεξηγηματικά, κατά τους Juhl, Routledge, Arndt, Sedikides και Wildschut (2010, όπ. αναφ. στο Pandya & Kathuria, 2021), τα άτομα που καταφέρνουν να βρουν νόημα στην ύπαρξή τους και, παράλληλα, είναι σε θέση να συνεισφέρουν παραγωγικά στην κοινωνία, μπορεί να μην νιώθουν ότι απειλούνται από το αναπόφευκτο στοιχείο του θανάτου.

1.1.3 Εργαλεία μέτρησης του φόβου του θανάτου

Στο πλαίσιο της μέτρησης του φόβου του θανάτου, αρκετές είναι οι ψυχομετρικές κλίμακες που έχουν αναπτυχθεί ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 (Russac, Gatliff, Reece, & Spottswood, 2007). Ακολουθώς παρουσιάζονται συνοπτικά ορισμένες από αυτές.

Η πρώτη κλίμακα μέτρησης για την οποία θα γίνει λόγος είναι η Death Anxiety Scale (DAS). Η DAS έχει σχεδιαστεί από τον Templer το 1970 (Reyes et al., 2017. Russac et al., 2007). Πρόκειται για μια αυτοαναφορική και διχοτομική κλίμακα δεκαπέντε (15) προτάσεων – δηλώσεων (Chaiwutikornwanich, 2015. Cohen & Hall, 2009. Rose & O' Sullivan, 2002. Zhang, Peng, Gao, Huang, Cao, Zheng, & Mia, 2019), που εξετάζει ένα σύνολο θεμάτων γύρω από το ζήτημα του θανάτου (Testoni, Piscitello, Ronconi, Zsák, Iacona, & Zamperini, 2019). Βέβαια, σε αρκετές έρευνες έχει χρησιμοποιηθεί αναπροσαρμογή της DAS, όπου παίρνει απαντήσεις σε μία πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert (Cohen & Hall, 2009). Η κλίμακα έχει ισχυρή εγκυρότητα και αξιοπιστία σε ένα ευρύ φάσμα δείγματος (Buzzanga, Miller, Perne, Sander, & Davis, 1989. Cohen et al., 2005. Harding, Flannelly, Weaver, & Costa, 2005. Reyes et al., 2017. Rose & O' Sullivan, 2002. Russac et al., 2007. Testoni, I., Piscitello, M. et al., 2019. Zhang et al., 2019), ενώ ένα βασικό κριτήριο επιλογής αυτής έναντι των άλλων, αποτελεί το γεγονός ότι πρόκειται για μια μικρή σε έκταση κλίμακα (Cohen et al., 2005). Τέλος, έχει μεταφραστεί σε διάφορες γλώσσες με στόχο τη μέτρηση του άγχους του θανάτου ή των στάσεων του θανάτου, όπως στα φιλιππινέζικα (Reyes et al., 2017), στα κινεζικά (Zhang et al., 2019) και στα тайλανδικά (Chaiwutikornwanich, 2015).

Το δεύτερο κατά σειρά μέτρο αξιολόγησης του φόβου του θανάτου είναι αυτό των Collett και Lester, το Fear of Death Scale (CL-FODS). Πιο αναλυτικά, πρόκειται

για μια κλίμακα μέτρησης που αναπτύχθηκε για πρώτη φορά το 1969 (Russac et al., 2007), αποσκοπώντας στην εκτίμηση του φόβου των ενηλίκων σε σχέση με τον θάνατο (Tomko & Munley, 2013). Η κλίμακα έχεις τρεις (3) συνολικά εκδόσεις. Η πρώτη έκδοση περιλαμβάνει τριάντα έξι (36) προτάσεις – δηλώσεις. Αντίστοιχα, η δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση αποτελείται από τριάντα δύο (32) προτάσεις – δηλώσεις, ενώ η τελευταία εμπεριέχει μόνο είκοσι οκτώ (28) προτάσεις – δηλώσεις (Lester & Abdel-Khalek, 2003). Και οι τρεις εκδοχές αποτελούνται από -τις ίδιες- τέσσερις (4) υποκλίμακες («Ο θάνατός σου», «Η διαδικασία του θανάτου σου», «Ο θάνατος των άλλων» και «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων») (Russac et al., 2007. Testoni, Ronconi, Cupit, Nodari, Bormolini, Ghinassi, Messeri, Cordioli, & Zamperini, 2019. Zuccala & Abbott, 2021). Ακόμη, η βαθμολογία τους βασίζεται σε μια πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert (Dadfar & Lester, 2016. Routledge, 2012. Russac et al., 2007. MacLeod et al., 2016), ενώ, σε ό, τι αφορά την εγκυρότητα και την αξιοπιστία τους, τόσο η πρώτη (MacLeod et al., 2016), όσο και η τρίτη έκδοση (Dadfar & Lester, 2016. Russac et al., 2007. Zuccala & Abbott, 2021) παρουσιάζουν μια καλή εσωτερική αξιοπιστία. Από την άλλη, πλευρά, η δεύτερη έκδοση, σημειώνει μια ικανοποιητική εγκυρότητα και αξιοπιστία, παρά τη δυνητικά προβληματική δομή των παραγόντων της (Dadfar & Lester, 2016). Τέλος, η παρούσα κλίμακα έχει μεταφραστεί σε διάφορες γλώσσες, όπως στα ισπανικά, στα φάρσι, στα αραβικά κ.α. (Dadfar & Lester, 2016).

Το τρίτο εργαλείο μέτρησης, το Multidimensional Fear of Death Scale (MFODS), είναι μία πολυδιάστατη κλίμακα μέτρησης του φόβου του θανάτου (Cicirelli, 2006) που «αποτελείται από σαράντα δύο (42) στοιχεία των πέντε (5) σημείων που αποφέρουν οκτώ (8) υποκλίμακες» (Cicirelli, 2002, σελ. 361. Cohen et al., 2005. McClatchey & King, 2015). Οι υποκλίμακες αυτές είναι: «ο φόβος της διαδικασίας του θανάτου (συμπεριλαμβανομένων των οδυνηρών ή βίαιων θανάτων), ο φόβος των νεκρών (συμπεριλαμβανομένης της αποφυγής ανθρώπων ή ζωικών σωμάτων), ο φόβος της καταστροφής (συμπεριλαμβανομένης της αποτέφρωσης ή της ανατομής του σώματος για αυτοψία ή μεταμόσχευση οργάνων), ο φόβος για σημαντικούς άλλους (συμπεριλαμβανομένης της ανησυχίας για τον αντίκτυπο του θανάτου του ερωτώμενου σε άλλους), ο φόβος του αγνώστου (συμπεριλαμβανομένου του φόβου της απουσίας και της έλλειψης γνώσεων σχετικά με τη μετά θάνατο ζωή), ο φόβος για συνειδητό θάνατο (συμπεριλαμβανομένων των ανησυχιών για ψευδή κήρυξη νεκρού), ο φόβος για το σώμα μετά το θάνατο (συμπεριλαμβανομένης της ανησυχίας για την αποσύνθεση και την απομόνωση του σώματος) και ο φόβος του πρόωρου θανάτου

(ανησυχίες για το ότι δεν μπορεί το άτομο να επιτύχει τους επιθυμητούς στόχους ή εμπειρίες)» (Cicirelli, 2002, σελ. 361). Σύμφωνα με ευρήματα, η συγκεκριμένη κλίμακα μέτρησης σημειώνει ικανοποιητική εγκυρότητα και αξιοπιστία (Cicirelli, 2002, 2006. McClatchey & King, 2015), ενώ κατά τους Hegedus, Zana και Szabo (2008, όπ. αναφ. στο McClatchey & King, 2015), «το MFODS φαίνεται να είναι πιο λεπτομερές και ευαίσθητο από άλλες συγκρίσιμες κλίμακες» του φόβου του θανάτου (Hegedus, Zana, & Szabo, 2008, όπ. αναφ. στο McClatchey & King, 2015, σελ. 350).

Από τα εργαλεία που παρουσιάστηκαν, στην παρούσα έρευνα αξιοποιήθηκε, όπως αναφέρεται αναλυτικότερα και στη συνέχεια, η τρίτη έκδοση της κλίμακας «Ο φόβος του θανάτου» (Fear of Death Scale – Revised, CL-FODS) των Collett και Lester (Lester & Abdel-Khalek, 2003) για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου των ενηλίκων. Το παρόν εργαλείο χρησιμοποιήθηκε αφενός λόγω των ικανοποιητικών του ψυχομετρικών του ιδιοτήτων, και αφετέρου λόγω του μοναδικού του χαρακτηριστικού να διακρίνει μεταξύ του θανάτου και της διαδικασίας του θανάτου τόσο για τον εαυτό, όσο και για τους άλλους (Tomás-Sábado, Limonero & Abdel-Khalek, 2007).

1.1.4 Παράγοντες που επιδρούν στο φόβο του θανάτου

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, αρκετοί φαίνεται να είναι οι παράγοντες που επιδρούν στο φόβο του θανάτου, όπως η ηλικία, το φύλο, το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο και η θρησκευτικότητα (Al-Arga & Abdallah, 2005. Azaiza, Ron, Shoham, & Gigini, 2010. Démuthoná, 2011. Russac et al., 2007). Στη συνέχεια παρουσιάζονται ευρήματα ποικίλων ερευνών που αναφέρονται στην επίδραση του κάθε παράγοντα ξεχωριστά στο φόβο του θανάτου.

1.1.4.1 Επίδραση της ηλικίας στο φόβο του θανάτου

Πιο αναλυτικά, έρευνες έχουν δείξει ότι η ηλικία αποτελεί σημαντικό παράγοντα επίδρασης στο φόβο του θανάτου, με την πλειοψηφία αυτών να αναφέρουν πως οι νεαροί ενήλικες είναι εκείνοι με τα υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες. Ειδικότερα, σύμφωνα με έρευνα των Russac et al. (2007) σε ένα δείγμα ενηλίκων 18 έως 87 ετών, όπου χορηγήθηκαν δύο (2) διαφορετικά εργαλεία για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου, το Death Anxiety Scale (DAS) του Templer και το Fear of Death Scale – Revised (CL-FODS) των Collett και Lester (με τις 28 δηλώσεις), τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες ανησυχούν λιγότερο όσον αφορά το ζήτημα του θανάτου. Αντίθετα, υψηλό

άγχος του θανάτου βρέθηκε να παρουσιάζεται στη δεκαετία των είκοσι (20) ετών τόσο για τους άνδρες, όσο και για τις γυναίκες του δείγματος.

Ακόμη, έρευνα της Démuthová (2011) σε ένα δείγμα ενηλίκων 19 έως 69 ετών, στην οποία χορηγήθηκε η κλίμακα Fear of Death Scale (CL-FODS) των Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις), έδειξε πως οι νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου του δικού τους θανάτου και του θανάτου των άλλων ατόμων σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες. Παράλληλα, σε έρευνα των MacLeod et al., 2016, όπου χορηγήθηκε η υποκλίμακα του φόβου του θανάτου των άλλων ατόμων από την κλίμακα Fear of Death Scale (CL-FODS) των Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις) σε ένα δείγμα ενηλίκων 18 έως άνω των 70 ετών, τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι νεαροί ενήλικες βρέθηκαν να αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα φόβου στην εν λόγω υποκλίμακα σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες.

Επιπρόσθετα, σε έρευνα των Al-arja και Abdallah (2005), στην οποία χορηγήθηκε η κλίμακα μέτρησης του άγχους του θανάτου του Templer, το Death Anxiety Scale (DAS), σε άτομα ηλικίας από 22 έως 76 ετών, αποδείχθηκε πως οι νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερο άγχος του θανάτου σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες. Συγχρόνως, σε μια πιο πρόσφατη ερευνητική μελέτη των Reyes et al. (2017), όπου χορηγήθηκε επίσης η προαναφερόμενη κλίμακα μέτρησης άγχους του θανάτου του Templer (DAS) σε νεαρούς και μεγαλύτερης ηλικίας ενήλικες φιλιππινεζικής καταγωγής, αποδείχθηκε ότι οι νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερο άγχος του θανάτου σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες. Συμπληρωματικά με τα παραπάνω, έρευνα της Jackson (2008) ανάμεσα σε τρεις (3) διαφορετικές ηλικιακές ομάδες ενηλίκων (18 – 25 ετών, 35 – 50 ετών και άνω των 60 ετών), οι μεγαλύτερης ηλικίας ενήλικες ανέφεραν χαμηλότερα επίπεδα άγχους του θανάτου στην αναθεωρημένη κλίμακα Death Anxiety Scale (DAS) του Templer σε σχέση με τους νεαρούς ενήλικες.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως, σύμφωνα με ευρήματα παλαιότερης ανασκόπησης των Fortner και Neimeyer (1999, όπ. αναφ. στο Abdel-Khalek & Neimeyer, 2017) πάνω σε σαράντα εννιά (49) δημοσιευμένες και αδημοσίευτες έρευνες που μελετούσαν τη σχέση του άγχους του θανάτου με την ηλικία, την ακεραιότητα του εγώ, το φύλο, την ιδρυματοποίηση, τα σωματικά και ψυχολογικά προβλήματα και τη θρησκευτικότητα σε μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικους, τα αποτελέσματα ήταν αντικρουόμενα. Πιο αναλυτικά, διαπιστώθηκε πως το άγχος του

θανάτου συσχετιζόταν θετικά με την ηλικία, προσθέτοντας με τον τρόπο αυτό, επιπλέον δεδομένα στην εν λόγω θεματική περιοχή.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, έρευνα των Chuin και Choo (2009) σε ένα δείγμα ενηλίκων 17 έως 70 ετών, όπου χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Death Anxiety Scale (DAS) του Templer για την αξιολόγηση του άγχους του θανάτου, έδειξε πως δεν υπάρχει σύνδεση μεταξύ της ηλικίας και τους άγχους του θανάτου των ατόμων. Τα ευρήματα αυτά φαίνεται να επιβεβαιώνονται και από προηγούμενη έρευνα των Templer, Ruff και Franks (1971, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007) σε ένα δείγμα ενηλίκων ηλικίας 19 έως 85 ετών και με τη χορήγηση της αναθεωρημένης έκδοσης Death Anxiety Scale (DAS) του Templer, όπως επίσης και της Viney (1984, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007) ανάμεσα σε έναν πληθυσμό ενηλίκων 18 έως 90 ετών και με τη χρήση ενός διαφορετικού εργαλείου αξιολόγησης του άγχους του θανάτου, το Death Anxiety Subscale.

1.1.4.2 Επίδραση του φύλου στο φόβο του θανάτου

Ένας άλλος παράγοντας που φαίνεται να επηρεάζει τον φόβο του θανάτου είναι το φύλο. Πιο συγκεκριμένα, και σύμφωνα με τα αποτελέσματα των προαναφερθέντων ερευνών των Russac et al. (2007) και των Chuin και Choo (2009), οι γυναίκες βρέθηκαν να αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου σε σύγκριση με τους άνδρες. Παρόμοια ευρήματα φαίνεται να έχουν διαπιστωθεί και σε παλαιότερες έρευνες των Al-Arga και Abdallah (2005) σε ένα δείγμα ενηλίκων 22 έως 76 ετών, της Chaiwutikornwanich (2015) σε ένα δείγμα ενηλίκων Βουδιστών ηλικίας 18 έως 81 ετών, και των Harding et al. (2005) σε ένα δείγμα ενηλίκων ενοριτών της επισκοπικής εκκλησίας της Νέας Υόρκης ηλικίας 22 έως 84 ετών, όπου χρησιμοποιήθηκε για την μέτρηση του φόβου του θανάτου η κλίμακα Death Anxiety Scale (DAS) του Templer. Παράλληλα, υψηλότερο φόβο του θανάτου ανέφεραν οι γυναίκες και σε έρευνες των Buzzanga et al. (1989) και των Rose & O'sullivan (2002) σε δείγματα νεαρών ενηλίκων, χορηγώντας επίσης την ίδια κλίμακα αξιολόγησης του φόβου του θανάτου του Templer, το Death Anxiety Scale (DAS).

Βέβαια, αρκετές είναι οι έρευνες που παρουσιάζουν διαφορετικά με τα παραπάνω αποτελέσματα. Πιο αναλυτικά, έρευνα των Robinson και Wood (1984, όπ. αναφ. στο Wong, Reker, & Gesser, 1994) σε ένα δείγμα ενηλίκων 17 έως 79 ετών, έδειξε πως οι άνδρες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου στις κλίμακες Death Anxiety Scale (DAS) του Templer και Fear of Death Scale (CL-FODS) των

Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις) σε σχέση με τις γυναίκες. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαίωσαν εκείνα του Cole (1976, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) σε ένα διευρημένο ηλικιακό δείγμα ατόμων (11 έως 83 ετών) και χορηγώντας την ίδια κλίμακα του Templer για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου.

Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, έρευνες των Aronow, Rauchway, Peller και DeVito (1980, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), των Conte, Weiner και Plutchik (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), των Mullins και Lopez (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) και της Viney (1984, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007), αντικρούουν τα παραπάνω, αναφέροντας ότι δεν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στο φύλο και το φόβο του θανάτου. Ειδικότερα, έρευνα των Conte et al. (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) σε ένα δείγμα ενηλίκων 30 έως 82 ετών, όπου χρησιμοποιήθηκε μεταξύ άλλων η κλίμακα Death Anxiety Scale (DAS) του Templer για την μέτρηση του φόβου του θανάτου, δεν βρέθηκε να υπάρχει σύνδεση του φύλου των ενηλίκων με το φόβο του θανάτου, γεγονός που φαίνεται να επιβεβαιώνεται και σε επόμενη έρευνα της Viney (1984, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007) σε παρόμοιο πληθυσμό ενηλίκων και με τη χρήση ανοιχτών ερωτήσεων για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου. Τέλος, έρευνες των Aronow et al. (1980, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) σε ένα μικρό δείγμα φοιτητών, όπου χρησιμοποιήθηκε το Death Anxiety Scale (DAS) του Templer για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου, και των Mullins και Lopez (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) σε ένα δείγμα μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων, όπου χρησιμοποιήθηκε επίσης το Death Anxiety Scale (DAS) του Templer, καθώς επίσης και η κλίμακα Mc Mordie Death Anxiety Scale για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου, δεν βρέθηκαν να παρουσιάζουν κάποιου είδους σύνδεσης του φύλου με το φόβο του θανάτου.

1.1.4.3 Επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου

Όσον αφορά τον παράγοντα του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου, ελάχιστες φαίνεται να είναι οι έρευνες που έχουν διερευνήσει την επίδραση αυτή. Παρ' όλα αυτά, έρευνα του Cole (1976, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) σε ένα διευρημένο ηλικιακό δείγμα ατόμων (11 έως 83 ετών), έδειξε πως εκείνοι που ανήκουν στα χαμηλότερα κοινωνικο-μορφωτικά επίπεδα, αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα άγχους του θανάτου στην κλίμακα Death Anxiety Scale (DAS) του Templer. Επίσης, σε έρευνα ενός πληθυσμού μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων των Azaiza et al. (2010), όπου χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Death and Dying Anxiety, βρέθηκε πως οι ενήλικες

αυτής της ηλικιακής ομάδας που ανήκαν σε χαμηλότερα κοινωνικο-μορφωτικά στρώματα, ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα άγχους του θανάτου, επιβεβαιώνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, παρόμοια ευρήματα των Mutran, Danis, Bratton, Sudba και Hanson (1982, όπ. αναφ. στο Azaiza et al., 2010) σε δείγμα μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων και με την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου να γίνεται μέσω δύο στοιχείων.

1.1.4.4 Επίδραση της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου

Σε ό, τι αφορά τους παράγοντες επίδρασης στο φόβο του θανάτου, είναι σημαντικό να αναφερθεί και εκείνος της θρησκευτικότητας, καθώς πολυάριθμες φαίνεται να είναι οι έρευνες που έχουν μελετήσει τη μεταξύ τους σύνδεση. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιας πρόσφατης μετα-ανάλυσης των Jong et al., 2018, διαπιστώθηκε ότι η σύνδεση της θρησκευτικότητας με το φόβο του θανάτου είναι αρνητική. Από την άλλη, έρευνα των Carmel και Mutran (1997), παρουσιάζει αντίθετα με τα προηγούμενα ευρήματα αποτελέσματα, αναφέροντας ότι η σύνδεση της θρησκευτικότητας με το φόβο του θανάτου είναι θετική ανάμεσα σε ένα δείγμα ενηλίκων μεγαλύτερης ηλικίας. Για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου είχε χρησιμοποιηθεί η κλίμακα φόβου του θανάτου των Carmel και Mutran, ενώ για την θρησκευτικότητα μια κλίμακα που στηρίχθηκε σε στοιχεία των Hoge (1972, όπ. αναφ. στο Carmel & Mutran, 1997) και Krause (1993, όπ. αναφ. στο Carmel & Mutran, 1997).

Αντίθετα, έρευνα της Démuthonά (2011), όπου χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Fear of Death Scale (CL-FODS) των Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις) και η αναθεωρημένη κλίμακα Religious Orientation Scale των Gorsuch και McPherson για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου και της θρησκευτικότητας αντιστοίχως σε δείγμα ενηλίκων (19 έως 69 ετών), έδειξε πως δεν υπάρχει συσχέτιση ανάμεσά τους. Βέβαια, σε έρευνα των Ellis, Wahab, & Ratnasingan, 2013, όπου χρησιμοποιήθηκε ένα ερωτηματολόγιο συνδιαστικά για το φόβο του θανάτου και τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας καμπυλόγραμμης σχέσης ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και το φόβο του θανάτου, γεγονός που φαίνεται να έχει εντοπιστεί και στο παρελθόν (Shreve-Neiger & Edelstein 2004).

Συμπερασματικά, γίνεται κατανοητό ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί για το φόβο του θανάτου είναι αρκετές, καθώς επίσης και οι παράγοντες που τον επηρεάζουν. Ωστόσο, για την πλειοψηφία των ερευνών, τα ερευνητικά αποτελέσματα φαίνεται να είναι αντικρουόμενα, γεγονός που καθιστά αναγκαία την περαιτέρω διερεύνησή τους. Στη συνέχεια, επιχειρείται η ανάλυση της έννοιας των

μεταθανάτιων πεποιθήσεων, δίνοντας έμφαση τόσο στις θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν δημιουργηθεί για την ερμηνεία ανάπτυξής τους, όσο και στους παράγοντες που επιδρούν σε αυτές. Συγχρόνως, παρουσιάζονται κάποια από τα πιο διαδεδομένα εργαλεία αξιολόγησής τους.

1.2 Η πίστη στη μετά θάνατο ζωή

1.2.1 Ορισμός της έννοιας «πίστη στη μετά θάνατο ζωή»

Σύμφωνα με τη Θεωρία Διαχείρισης Τρόμου, όπως προαναφέρθηκε, η διαδικασία της επίγνωσης του θανάτου οδηγεί αυτομάτως στη δημιουργία ενός συντριπτικού τρόμου. Στην προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος του θανάτου και της διαχείρισης του τρόμου που προκαλεί, οι άνθρωποι έχουν δημιουργήσει πολιτισμικά συστήματα νοήματος και αξίας. Αυτού του είδους τα συστήματα επιτρέπουν με τη σειρά τους την ελαχιστοποίηση των ανησυχιών και των φόβων που σχετίζονται με το θάνατο, παρέχοντας μια ελπίδα αθανασίας. Η αθανασία μπορεί να έχει είτε μια κυριολεκτική σημασία, όπως είναι η θρησκευτική πίστη σε μια μετά θάνατο ζωή ή σε μια αθάνατη ψυχή που ζει μετά το θάνατο (π.χ. παράδεισος, μετενσάρκωση), είτε μια συμβολική, όπως είναι η προσήλωση σε πολιτιστικές αξίες και θεσμούς (οικογένεια, κοινότητα και έθνος), που παρέχουν τη δυνατότητα στους ανθρώπους να ορίσουν τον εαυτό τους ως πολύτιμα και αξιομνημόνευτα μέλη, των οποίων η συνεισφορά αναγνωρίζεται από τους παραπάνω θεσμούς ως σημαντική ακόμη και μετά θάνατο (Ai, Kastenmüller, Tice, Wink, Dillon, & Frey, 2014. Lifshin, Greenberg, Soenke, Darrell, & Pyszczynski, 2018. Hui & Coleman, 2012).

Κατά την τρέχουσα κοινωνιολογική θεωρία, η πίστη στη μετά θάνατο ζωή ορίζεται ως ένα βασικό συστατικό ποικίλων θρησκευτικών συστημάτων, προσφέροντας με τον τρόπο αυτό νόημα στην παρούσα ζωή ενός ατόμου και, ταυτόχρονα, την υπόσχεση ανταμοιβών για την επόμενη. Ο Obayashi (1992, όπ. αναφ. στο Flannelly, Koenig, Ellison, Galek, & Krause, 2006) ισχυρίζεται πως η ύπαρξη μιας ζωής μετά το θάνατο αποτελεί μια θεμελιώδη πεποίθηση των περισσότερων μεγάλων θρησκειών, ενώ ορισμένοι ερευνητές αναφέρουν πως «η θρησκεία προέκυψε κυρίως ως τρόπος αντιμετώπισης του θανάτου» (Flannelly et al., σελ. 525). Αντιστοίχως, σύμφωνα τους Solomon, Greenberg και Pyszczynski (1991, όπ. αναφ. στο Hui & Coleman, 2012), «η θρησκευτική έννοια της μετά θάνατο ζωής χρησιμεύει ως μια αποτελεσματική άμυνα κατά του προσωπικού άγχους του θανάτου. Αυτό συμβαίνει διότι καθησυχάζει τους πιστούς για πιθανή αθανασία, η οποία εκπληρώνει την ανθρώπινη ενστικτώδη επιθυμία για συνεχή ύπαρξη» (Hui & Coleman, 2012, σελ. 145-146). Όταν, μάλιστα, ο θάνατος θεωρείται ως η μετάβαση σε μια μετά θάνατο ζωή γεμάτη ανταμοιβές, αυτομάτως λειτουργεί ως λιγότερο απειλητικός για το άτομο, σημειώνοντας μειωμένα επίπεδα προσωπικού άγχους του θανάτου. Από την άλλη

πλευρά, όμως, η προοπτική τιμωριών για τυχόν αμαρτίες του ατόμου μετά το θάνατο, ενδεχομένως να οδηγεί σε αντίθετα αποτελέσματα (Hui & Coleman, 2012).

Η πίστη σε μια ζωή μετά το θάνατο φαίνεται να παρουσιάζεται στην πλειοψηφία των πολιτισμών και των θρησκειών σε όλη την ιστορία της ανθρωπότητας (Bek & Lock, 2011. Georgiadou & Pnevmatikos, 2019. Heflick, Goldenberg, Hart, & Kamp, 2015. Wisman & Heflick, 2016). «Αποτελεί ένα από τα παλαιότερα και πιο διαρκή στοιχεία του ανθρώπινου πολιτισμού, που χρονολογούνται τουλάχιστον 100.000 χρόνων» (Sebestény & Emmons, 2017, σελ. 438). Από την οπτική γωνία του Becker, υπάρχει μια ξεκάθαρη κινητήρια ώθηση, ένα «γιατί», που βοηθά στη διάδοση αυτού του είδους των πεποιθήσεων. Οι άνθρωποι επιθυμούν να ζήσουν, έχοντας επίγνωση το αναπόφευκτο στοιχείο του θανάτου. Για τον λόγο αυτό, ορίζουν ως κύριο κίνητρό τους την αναζήτηση και τη διεκδίκηση της αθανασίας (Heflick et al., 2015). Συμπληρωτικά, καθώς η πίστη στη μεταθανάτια ζωή βοηθά άμεσα στην αντιμετώπιση του φόβου του θανάτου, δεν είναι τυχαίο που έχει χαρακτηριστεί ως «ο πιο άμεσος τρόπος αντιμετώπισης των ανησυχιών σχετικά με τη θνητότητα» (Wisman & Heflick, 2016, σελ. 871). Ως εκ τούτου, έρευνες έχουν δείξει πως οι πνευματικές πεποιθήσεις, όπως η πίστη στον Θεό και η μετά θάνατο ζωή, συνδέονται με χαμηλότερα επίπεδα άγχους του θανάτου και απόγνωσης για το τέλος της ζωής (Wisman & Heflick, 2016).

Επιπλέον, είναι σημαντικό να επισημανθεί πως ο πολιτισμός φαίνεται να είναι εκείνος που αναλαμβάνει τον κρίσιμο ρόλο της διαμόρφωσης των πεποιθήσεων για τη μεταθανάτια ζωή. Υποστηρίζεται, βέβαια, πως, συμπεριλαμβανομένης και της θρησκείας, επηρεάζουν από κοινού τις πεποιθήσεις των ατόμων για τη ζωή μετά το θάνατο, ενώ είναι πολύ πιο πιθανό να μην προέρχονται απαραίτητα από τη θρησκευτικότητα, αλλά να είναι θρησκευτικά ανεξάρτητες και να εξυπηρετούν βαθύτερες ψυχολογικές ανάγκες. Από την σκοπιά, ωστόσο, της γνωστικής – αναπτυξιακής ψυχολογίας, η πίστη στη μετά θάνατο ζωή θεωρείται ως διαίσθηση, η οποία, κατά την ανάπτυξη του ατόμου, εγκαταλείπεται και αποκτά μια επιστημονική αντίληψη του θανάτου (Georgiadou & Pnevmatikos, 2019). Τέλος, πολυάριθμες είναι οι μελέτες της Θεωρίας Διαχείρισης Τρόμου που έχουν εστιάσει στη διερεύνηση της συμβολικής αθανασίας και όχι και της κυριολεκτικής, παρ' όλο που η δεύτερη φαίνεται να έχει κερδίσει την προσοχή των γνωστικών επιστημόνων που ενδιαφέρονται για την έννοια της αθάνατης ψυχής (Ai et al., 2014).

1.2.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις για την πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Σύμφωνα με την πρόσφατη βιβλιογραφία, υπάρχουν τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις για τις πεποιθήσεις των ατόμων στη μετά θάνατο ζωή: (α) η δυϊστική θεώρηση οντοτήτων, (β) η αδυναμία νοητικής προσομοίωσης του θανάτου και (γ) οι κοινωνικο-πολιτισμικές επιρροές.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την πρώτη προσέγγιση, κατά τον Bloom (2004, 2005, 2006, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019), οι πεποιθήσεις, τόσο των παιδιών, όσο και των ίδιων των ενηλίκων, που αναφέρουν πως οι ψυχολογικές λειτουργίες ενός ατόμου συνεχίζουν να υπάρχουν ακόμη και μετά το πέρας του θανάτου, θεωρούνται αποτέλεσμα ενός διαισθητικού δυϊσμού οντοτήτων. Υποστηρίζεται πως τα άτομα αντιλαμβάνονται διαισθητικά «ότι ο κόσμος γύρω τους διαιρείται σε δύο ουσίες: υλικά σώματα/πράγματα και άυλες/πνευματικές οντότητες» (Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019, σελ. 41), ενώ, ταυτόχρονα, θεωρείται πως ο εν λόγω δυϊσμός οντοτήτων αποτελεί «το φυσικό επακόλουθο της ύπαρξης δύο γνωστικών συστημάτων, ενός για τον φυσικό και ενός άλλου για τον κοινωνικό κόσμο, τα οποία ακολούθησαν διαφορετικές πορείες κατά την εξέλιξη του είδους μας» (Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019, σελ. 41).

Η δεύτερη κατά σειρά θεωρητική προσέγγιση των πεποιθήσεων των ατόμων για τη μεταθανάτια ζωή είναι εκείνη του Bering (2002). Με βάση τον ίδιο και τους συνεργάτες του (Bering, 2002, 2003, 2006. Bering, Blasi, & Bjorklund, 2005. Bering & Bjorklund, 2004, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019), η πίστη των ατόμων για την ψυχολογική συνέχεια των ανθρώπων μετά το θάνατο είναι αποτέλεσμα ενός εγγενούς περιορισμού των γνωστικών τους συστημάτων και της, παράλληλης, αδυναμίας νοητικής προσομοίωσης τους για το πώς θα είναι να μην υφίσταται κάποιος. Ο ίδιος ισχυρίζεται πως ήδη από την παιδική τους ηλικία, τα άτομα κατέχουν αυτόν τον μηχανισμό νοητικής προσομοίωσης, βοηθώντας τα στο να προβλέψουν και να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά τρίτων. Συγχρόνως, έχοντας ως παρακαταθήκη τις προηγούμενες τους εμπειρίες σε πανομοιότυπες καταστάσεις, ο προαναφερόμενος μηχανισμός δημιουργεί «μια νοητική προσομοίωση της κατάστασης στην οποία βρίσκεται το άτομο του οποίου τη συμπεριφορά το παιδί ή ο ενήλικας επιθυμεί να προβλέψει ή να εξηγήσει» (Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019, σελ. 42), καθιστώντας την ως το βασικό θεμέλιο της πρόβλεψης ή της ερμηνείας της εκάστοτε συμπεριφοράς. Παρ' όλα αυτά, ο θάνατος αποτελεί μια κατάσταση που δεν μπορεί να προσομοιωθεί, καθώς δεν είναι δυνατό να γνωρίζει κάποιος το πώς είναι να μην είναι ζωντανός.

Συνεπώς, η ανεπάρκεια εμπειριών εκτός συνειδητότητας οδηγούν αυτομάτως στην απόδοση ψυχολογικής συνέχειας (Georgiadou & Pnevmatikos, 2019. Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019).

Τέλος, κατά τον Harris και τους συνεργάτες του (Astuti & Harris, 2008. Harris & Astuti, 2006. Harris & Giménez, 2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019), η τρίτη θεωρητική προσέγγιση αφορά τις επιρροές που δέχεται το άτομο από το κοινωνικο-πολιτισμικό του περιβάλλον. Ειδικότερα, ο Harris (Astuti & Harris, 2008. Harris & Astuti, 2006. Harris & Giménez, 2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019) υποστηρίζει πως τα άτομα, ήδη από την παιδική τους ηλικία αρχίζουν να εσωτερικεύουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του κοινωνικού και του πολιτισμικού τους περιβάλλοντος για τη μετά θάνατο συνέχεια, ενώ, παράλληλα, καλλιεργείται συνεχώς η βιολογική τους γνώση για το θάνατο και τι αυτός επιφέρει. Μάλιστα, ο ίδιος ισχυρίζεται πως για τον ανθρώπινο νου συμβιώνουν αρμονικά δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πεποιθήσεις. Από τη μία πλευρά, η βιολογική πεποίθηση που ορίζει το θάνατο ως την απόλυτη παύση της ζωής, και, από την άλλη, η θρησκευτική, η οποία μεταφράζει το θάνατο ως τη μετάβαση του ατόμου σε ένα άλλο είδος ύπαρξης και ζωής (Georgiadou & Pnevmatikos, 2019. Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019).

1.2.3 Απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας

Σε ό, τι αφορά την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας, έρευνα του Bering (2002) σε ένα δείγμα νεαρών ενηλίκων ηλικίας 17 έως 36 ετών με διαφορετικούς τύπους ρητών πεποιθήσεων για τη μεταθανάτια ζωή, διαπίστωσε πως ενήλικες που πιστεύουν σε μια κάποια μορφή μετά θάνατο ζωής, ή ακόμη και ενήλικες που δεν πιστεύουν σε κάτι τέτοιο έστω και σε κάποιον βαθμό, αποδίδουν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια στις συναισθηματικές και στις γνωστικές καταστάσεις και στις καταστάσεις επιθυμίας, παρά στις ψυχοβιολογικές και στις αντιληπτικές. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάστηκαν και σε επόμενη έρευνα των Bering και Bjorklund (2004), με τους νεαρούς ενήλικες και τα παιδιά ηλικίας 5 έως 12 ετών να αποδίδουν συχνότερα συνέχεια στα συναισθήματα, στις επιθυμίες και στις γνωστικές καταστάσεις μετά θάνατον.

Ακόμη, σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιας έρευνας σε κάτοικους της αγροτικής Μαδαγασκάρης, οι συμμετέχοντες ηλικίας 8 έως 17 ετών και 19 έως 71 ετών, στους οποίους δόθηκε μια ιστορία με θρησκευτικό προσανατολισμό, ανέφεραν τη συνέχεια

ορισμένων ψυχικών διεργασιών ακόμη και μετά τη διαδικασία του θανάτου. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί πως τα προαναφερθέντα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν κυρίως από τους ενήλικες συμμετέχοντες της έρευνας, παρά από τους ανήλικους, και ιδιαίτερα, μάλιστα, στην περίπτωση των νοητικών καταστάσεων (Astuti & Harris, 2008).

Συμπληρωματικά, σε έρευνα που στόχευε, μεταξύ άλλων, στο να εξετάσει εάν τα διαφορετικά περιβάλλοντα θα ήταν δυνατό να προκαλέσουν διαφορετικά μοτίβα συλλογιστικής μετά θάνατο ανάμεσα σε ενήλικες ηλικίας 18 έως 58 ετών, βρέθηκε πως ο βιολογικός παράγοντας σχετίζεται θετικά με την απόδοση ασυνέχεια στις συναισθηματικές και στις καταστάσεις «επίγνωσης του θανάτου» σε αντιδιαστολή με τον παράγοντα ελέγχου (Bek & Lock, 2011). Μάλιστα, και στην περίπτωση των Bek και Lock (2011), τα συναισθήματα, οι επιθυμίες και οι γνωστικές καταστάσεις ήταν εκείνες των οποίων η απόδοση μετά θάνατο συνέχειας ήταν συχνότερη σε σχέση με τις βιολογικές, τις ψυχοβιολογικές και τις αντιληπτικές καταστάσεις.

Ακόμη, σύμφωνα με τους Sebestény και Emmons (2017), οι πεποιθήσεις των Μπαλινέζων Ινδουιστών ηλικίας 17 έως 83 ετών για την ζωή μετά το θάνατο είναι πιο σταθερές σε σύγκριση με τους κατοίκους της αγροτικής Μαδαγασκάρης, ενώ, παράλληλα, είναι λιγότερο πιθανό για τους πρώτους να επηρεαστούν από το αφηγηματικό πλαίσιο των ιστοριών σχεσιακά με τους δεύτερους. Επίσης, σε αντίθεση με τους συμμετέχοντες της έρευνας των Astuti και Harris (2008), οι Μπαλινέζοι αποδίδουν σε περισσότερες ικανότητες μετά θάνατο συνέχεια, και κυρίως στις διανοητικές, παρά στις σωματικές (Sebestény & Emmons, 2017).

Τέλος, πρόσφατη έρευνα των Georgiadou και Pnevmatikos (2019), πάνω σε τρεις (3) ηλικιακές ομάδες (25 ετών, 45 ετών και 65 ετών) ελληνορθόδοξων ενηλίκων, με στόχο τη διερεύνηση του κατά πόσο τα άτομα με κοσμικό και θρησκευτικό προσανατολισμό έχουν μια κοινή αναπαράσταση για τη ζωή μετά το θάνατο ή όχι, παρουσίασε την ύπαρξη τεσσάρων (4) διαφορετικών αντιλήψεων για τη ζωή μετά το θάνατο. Συγκεκριμένα, σημειώθηκε (α) ο βιολογικός θάνατος του ατόμου, ο οποίος αναφέρεται στο τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης, (β) η βιολογική παύση της ζωής ενός ατόμου με την παράλληλη απόδοση μετά θάνατο συνέχειας στις νοητικές – συναισθηματικές καταστάσεις, (γ) η απόδοση μετά θάνατο συνέχειας στις συναισθηματικές καταστάσεις και στις καταστάσεις επιθυμίας ενός ατόμου, και (δ) η απόδοση μετά θάνατο συνέχειας στην αντίληψη, στα συναισθήματα, στις επιθυμίες και στην ικανότητα της επικοινωνίας. Συγχρόνως, και στην περίπτωση των Georgiadou και

Pneumatikos (2019), τα συναισθήματα και οι επιθυμίες, συμπεριλαμβανομένης και της επικοινωνίας, φαίνεται να αποδίδονται μετά θάνατο συχνότερα.

1.2.4 Εργαλεία μέτρησης της πίστης στη μετά θάνατο ζωή

Τα εργαλεία με τα οποία εξετάζεται η πίστη των ενηλίκων στη μετά θάνατο ζωή είναι δύο (2) τύπων: (α) οι κλίμακες και (β) τα πειραματικά έργα. Ακολούθως παρουσιάζονται ορισμένα εργαλεία αξιολόγησης των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, εκ των οποίων τα δύο πρώτα (2) έχουν χρησιμοποιηθεί κατεξοχήν στις έρευνες για το συγκεκριμένο θέμα.

Συγκεκριμένα, η πρώτη κλίμακα μέτρησης των πεποιθήσεων για τη μεταθανάτια ζωή είναι αυτή των Osarchuk και Tatz (1973), η Belief in the Afterlife – Φόρμα Α (BAS). Πρόκειται για μια αυτοαναφορική κλίμακα αξιολόγησης των πεποιθήσεων των ενηλίκων για τη μετά θάνατο ζωή. Αποτελείται από δύο φόρμες, τη Φόρμα Α και τη Φόρμα Β, με την κάθε μια να περιλαμβάνει από δέκα (10) δηλώσεις ξεχωριστά. Και στις δύο (2) φόρμες τα άτομα απαντούν μέσω μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert, με το συνολικό σκορ να κυμαίνεται από το δέκα (10) έως το πενήντα (50) (Misailidi & Kornilaki, 2015). Εκείνη που φαίνεται να χρησιμοποιείται περισσότερο από τους ερευνητές είναι η Φόρμα Α (Chaiwutikornwanich, 2015. Cohen & Hall, 2009. Cohen et al., 2005. Medina, 2019. Misailidi & Kornilaki, 2015), χωρίς αυτό απαραίτητα να σημαίνει ότι υπάρχει κάποιος επιτακτικός λόγος χρήσης της μίας έναντι της άλλης (Cohen et al., 2005). Για τον λόγο αυτό, αρκετές είναι και οι έρευνες που έχουν χρησιμοποιήσει τη Φόρμα Β (Nejad, Borjali, Khanjani, & Kruger, 2021) ή μέρος αυτής (Rose & O' Sullivan, 2002). Επιπροσθέτως, όσον αφορά την εσωτερική αξιοπιστία της Φόρμας Α, ποικίλες είναι οι έρευνες που επιβεβαιώνουν ισχυρά ή ικανοποιητικά αποτελέσματα (Casebolt, 1999, όπ. αναφ. στο Misailidi & Kornilaki, 2015. Chaiwutikornwanich, 2015. Cohen et al., 2005. Medina, 2019. Misailidi & Kornilaki, 2015), ενώ παρόμοια ευρήματα παρουσιάζονται και για τη Φόρμα Β (Nejad et al., 2021). Τέλος, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η Φόρμα Α έχει μεταφραστεί και στα ταϊλανδικά (Chaiwutikornwanich, 2015).

Επόμενο πολυχρησιμοποιημένο εργαλείο αξιολόγησης των πεποιθήσεων των ατόμων για τη μεταθανάτια ζωή είναι το πειραματικό έργο απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας. Ουσιαστικά πρόκειται για μια συνεντευξιακή διαδικασία όπου το άτομο καλείται να διαβάσει μία ιστορία που περιγράφει τον θάνατο ενός ανθρώπου πρωταγωνιστή, και στη συνέχεια να αποδώσει μετά θάνατο συνέχεια ή ασυνέχεια των

βιολογικών και των ψυχικών καταστάσεων στο άτομο αυτό (Bek & Lock, 2011). Πολυάριθμες φαίνεται να είναι οι έρευνες που έχουν χρησιμοποιήσει το παρόν πειραματικό έργο για την αξιολόγηση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων τόσο των παιδιών (Bering & Bjorklund, 2004. Misailidi & Kornilaki, 2015), όσο και των ενηλίκων (Bering, 2002. Bek & Lock, 2011. Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019. Sebestény & Emmons, 2017), ενώ στις περισσότερες από αυτές, η ιστορία του πειραματικού έργου διέφερε είτε ως προς το περιεχόμενο είτε ως προς τον προσανατολισμό (κοσμικό ή θρησκευτικό) (Harris & Giménez, 2005, όπ. αναφ. στο Κορηλάκη & Μισαηλίδη, 2019).

Μια ακόμη κλίμακα μέτρησης των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή είναι αυτή των Burris και Bailey (2009). Αναλυτικότερα, η After Death Belief Scale (ADBS) είναι μία κλίμακα αξιολόγησης των πολλαπλών πεποιθήσεων των ατόμων για τη μετά θάνατο ζωή και της παράλληλης συσχέτισής της με το άγχος θανάτου (Anglin, 2014. Medina, 2019). Βέβαια, κατά την Medina (2019), η ADBS έχει σχεδιαστεί για τη μέτρηση των πεποιθήσεων της μεταθανάτιας ζωής που αφορούν το μέλλον των ατόμων και τον προσωπικό θάνατο. Αποτελείται από πέντε (5) συνολικά τύπους πεποιθήσεων για τη μεταθανάτια ζωή, (α) την εκμηδένιση (η πεποίθηση ότι η συνείδηση παύει να υπάρχει μετά το θάνατο), (β) το ασώματο πνεύμα (η πεποίθηση ότι η συνείδηση συνεχίζει να υπάρχει, σε αντίθεση με την ταυτότητα και το σώμα ενός ατόμου), (γ) την πνευματική ενσάρκωση (η πεποίθηση ότι τόσο η συνείδηση, όσο και η ταυτότητα ενός ατόμου συνεχίζουν να υπάρχουν, αλλά όχι και το σώμα του), (δ) τη μετενσάρκωση (η πεποίθηση ότι η συνείδηση συνεχίζει να υπάρχει, ενώ η ταυτότητα ενός ατόμου χάνεται και ένα νέο σώμα αποκτάται), και (ε) τη σωματική ανάσταση (η πεποίθηση ότι η συνείδηση, η ταυτότητα και το σώμα ενός ατόμου διατηρούνται) (Anglin, 2014. Burris, 2016. Burris & Bailey, 2009. Medina, 2019). Παράλληλα, αξιολογείται και η αποτελεσματικότητα των πεποιθήσεων/της συμπεριφοράς ή ο βαθμός κατά τον οποίο το άτομο θεωρεί πως η μοίρα του καθορίζεται από τις πεποιθήσεις/τις συμπεριφορές του σε αυτή τη ζωή (Anglin, 2014. Burris & Bailey, 2009. Medina, 2019). Συνολικά, περιέχει είκοσι τέσσερις (24) δηλώσεις και έξι (6) υποκλίμακες (Anglin, 2014), ενώ οι απαντήσεις βαθμολογούνται με τη βοήθεια μιας επταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert (Burris & Bailey, 2009). Τέλος, επαρκείς ψυχομετρικές ιδιότητες έχουν σημειωθεί και για τις έξι (6) υποκλίμακες της ADBS (Anglin, 2014. Medina, 2019), ενώ αξίζει να γνωστοποιηθεί ότι μετά τη δημιουργία της, ελάχιστες είναι οι φορές που έχει χρησιμοποιηθεί από τους ερευνητές (Medina, 2019).

Από τα εργαλεία που παρουσιάστηκαν, στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν, όπως επισημαίνεται πιο αναλυτικά και στη συνέχεια, η κλίμακα της «Πίστης στη μεταθανάτια ζωή» (Belief in the Afterlife, Φόρμα A – BAS) των Osarchuk and Tatz (1973) και το πειραματικό έργο απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας βασισμένο στη μέθοδο του Bering (2002) για την αξιολόγηση της πίστης των ενηλίκων στη μετά θάνατο ζωή. Το προαναφερθέν εργαλείο των Osarchuk and Tatz (1973) χρησιμοποιήθηκε τόσο λόγω των ικανοποιητικών του ψυχομετρικών του ιδιοτήτων, όσο και της ικανότητά της να διαχωρίζει τους ερωτηθέντες σε ομάδες χαμηλών και υψηλών πεποιθήσεων για τη μεταθανάτια ζωή με βάση τις βαθμολογίες τους (Rose & O' Sullivan, 2002). Ακόμη, σε ό, τι αφορά το πειραματικό έργο απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας, επιλέχθηκε λόγω της ιδιότητά του να διακρίνει ανάμεσα στις καταστάσεις που είναι εύκολο ή, αντίστροφα, δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι δεν θα υπάρχουν μετά θάνατο (Bering, 2002).

1.2.5 Παράγοντες που επιδρούν στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Σε αντιστοιχία με την προηγούμενη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου, ποικίλοι φαίνεται να είναι και οι παράγοντες που επιδρούν στην πίστη των ατόμων στη μετά θάνατο ζωή, όπως είναι η ηλικία και το φύλο (Chaiwutikornwanich, 2015. Ellis et al., 2013. Wong et al., 1994.). Συγχρόνως, αρκετές είναι οι έρευνες που αναφέρονται και στην σύνδεση της θρησκευτικότητας με τις εν λόγω πεποιθήσεις (Rose & O' Sullivan, 2002. Norenzayan & Hansen, 2006), ενώ σε ό, τι αφορά το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο των ατόμων, καμία έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει εστιάσει στην διερεύνηση της επίδρασης αυτής.

1.2.5.1 Επίδραση της ηλικίας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Συγκεκριμένα, ένας σημαντικός παράγοντας επίδρασης των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή είναι αυτός της ηλικίας. Ωστόσο, δεν φαίνεται να υπάρχουν αρκετές έρευνες που να έχουν μελετήσει την επίδραση αυτή στις μετά θάνατο πεποιθήσεις. Μόνο η έρευνα των Keller, Sherry και Piotrowski (1984, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), ανάμεσα σε ένα δείγμα ενηλίκων 18 έως 87 ετών και με τη χρήση του Belief in the Hereafter για τη μέτρηση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, έδειξε πως οι ενήλικες μεγαλύτερης ηλικίας ανέφεραν υψηλότερη πίστη στη μετά θάνατο ζωή σε σχέση με τους μεσήλικες, ενώ καμία διαφορά δεν εντοπίστηκε σε σχέση με τους νεαρούς ενήλικες.

1.2.5.2 Επίδραση του φύλου στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και τη διερεύνηση της επίδρασης του φύλου στην πίστη των ατόμων στη μετά θάνατο ζωή, έρευνες έχουν δείξει ότι οι γυναίκες, κατά πλειοψηφία, αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα πίστης στη μεταθανάτια ζωή σε σχέση με τους άνδρες. Πιο αναλυτικά, έρευνα των Berman και Hays (1975, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), ανάμεσα ένα δείγμα 300 φοιτητών, διαπίστωσε πως οι γυναίκες ανέφεραν υψηλότερη πίστη στη μετά θάνατο ζωή σε σχέση με τους άνδρες στη κλίμακα Belief in the Afterlife (Φόρμα A – BAS) των Osarchuk and Tatz. Ομοίως, σε έρευνα των Klenow και Bolin (1989, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), σε ένα δείγμα χιλίων περίπου ενηλίκων ηλικίας 18 έως άνω των 60 ετών, βρέθηκε πως οι γυναίκες ήταν εκείνες που δήλωναν υψηλότερη πίστη στις ερωτήσεις για τη μετά θάνατο ζωή σε σχέση με τους άνδρες.

Ακόμη, σε μια σχετικά πιο πρόσφατη έρευνα της Chaiwutikornwanich (2015) σε ένα μεγάλο δείγμα βουδιστών ηλικίας 18 έως 81 ετών, φανερώθηκε ότι οι γυναίκες ανέφεραν υψηλότερη βαθμολογία στην κλίμακα των Osarchuk and Tatz, την Belief in the Afterlife (Φόρμα A – BAS), για τη μέτρηση των μετά θάνατο πεποιθήσεων σε σχέση με τους άνδρες. Ωστόσο, έρευνα των Ellis et al. (2013), παρουσίασε διαφορετικά αποτελέσματα με τα παραπάνω ευρήματα. Ειδικότερα, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, έδειξαν πως, ανάμεσα σε ένα τεράστιο δείγμα νεαρών ενηλίκων από τρεις (3) διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές του πλανήτη, τη Μαλαισία, την Τουρκία και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, οι άνδρες από τη Μαλαισία ανέφεραν υψηλότερη πίστη στην αθανασία σε σχέση με τις γυναίκες.

Στο σημείο αυτό, είναι κρίσιμο να σημειωθεί πως καμία έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει αποπειραθεί της διερεύνησης της επίδρασης του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στην πίστη των ατόμων στη μετά θάνατο ζωή.

1.2.5.3 Σύνδεση της θρησκευτικότητας με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Αναφορικά με τη θρησκευτικότητα και την πίστη των ατόμων στη μετά θάνατο ζωή, καμία έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει εξετάσει την επίδραση της πρώτης στη δεύτερη, γεγονός που ενδεχομένως να στηρίζεται στο ότι οι δύο αυτές έννοιες φαίνεται να σχετίζονται μεταξύ τους. Πιο αναλυτικά, σε έρευνα του Berman (1974, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), όπου επιδιώχθηκε να εξεταστεί η σχέση του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή ανάμεσα σε ένα δείγμα ατόμων που είχαν ζήσει απειλητικές για τη ζωή τους εμπειρίες (13 έως 30 ετών), δεν βρέθηκε κάποιου

είδους σχέση, υποστηρίζοντας πως η πίστη στη μεταθανάτια ζωή είναι πολύ πιο πιθανό να σχετίζεται με τη θρησκευτικότητα κάποιου, παρά με το επίπεδο του άγχους του θανάτου του. Στην εν λόγω έρευνα είχε χρησιμοποιηθεί η κλίμακα Belief in Afterlife Scale (Φόρμα A – BAS) των Osarchuk and Tatz για την αξιολόγηση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με έρευνα των Wink και Scott (2005), άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που ανέφεραν υψηλή πίστη στην κλίμακα της θρησκευτικότητας και της υποκλίμακας Approach – Oriented Death Acceptance της αναθεωρημένης κλίμακας Rationale for the Death Attitude Profile (DAP) για την αξιολόγηση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, φοβούνται λιγότερο τον θάνατο σε αντίθεση με εκείνους που παρουσίασαν χαμηλή βαθμολογία και στα δύο, υπονοώντας αυτομάτως τη σύνδεση των δύο (2) αυτών εννοιών μεταξύ τους. Συμπληρωματικά με τα παραπάνω, κατά τους Solomon, Greenberg και Pyszczynski (1991, όπ. αναφ. στο Norenzayan & Hansen, 2006), καθώς επίσης και τους Dechesne et al. (2003, όπ. αναφ. στο Norenzayan & Hansen, 2006), η θρησκεία, και ιδιαίτερα η πίστη στην κυριολεκτική αθανασία, φαίνεται να διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση του φόβου του θανάτου, αφήνοντας με τον τρόπο αυτό να εννοηθεί η ύπαρξη σχέσης μεταξύ τους.

Συνοψίζοντας, μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι η έννοια της πίστης στη μετά θάνατο ζωή είναι ένα ζήτημα που απασχολεί την ανθρώπινη ιστορία ήδη από τα πρώτα της βήματα, ενώ αρκετές είναι και οι θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν αποπειραθεί της ερμηνείας ανάπτυξής τους. Ακόμη, παρ' όλο που οι παράγοντες της ηλικίας και του φύλου επιδρούν σημαντικά στις μετά θάνατο πεποιθήσεις, ελάχιστες είναι οι έρευνες που έχουν εστιάσει σε αυτού του είδους τα σημεία της βιβλιογραφίας, με τα ευρήματα να παραμένουν αντικρουόμενα. Επίσης, η επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας δεν φαίνεται να έχουν μελετηθεί από την αντίστοιχη βιβλιογραφία, γεγονός που ορίζει κρίσιμη την διερεύνησή τους μελλοντικά. Ακολούθως επιχειρείται να παρουσιαστούν τα ευρήματα διαφόρων ερευνών που αφορούν τη σχέση του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή.

1.3. Η διερεύνηση της σχέσης του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Στην παρούσα ενότητα πρόκειται να παρουσιαστούν λεπτομερώς τα ευρήματα της σχετικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τη σχέση του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή σε ενήλικες.

1.3.1 Έρευνες που έδειξαν ότι ο φόβος του θανάτου συσχετίζεται αρνητικά με την πίστη στην μετά θάνατο ζωή

Οι έρευνες που αφορούν τη σχέση του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή είναι περιορισμένες, περιλαμβάνοντας, ωστόσο, ευρήματα που αναφέρονται τόσο σε νεαρούς ενήλικες, όσο και ενήλικες μεγαλύτερης ηλικίας. Συγχρόνως, σε αρκετές έρευνες φαίνεται να ποικίλει και το είδος της σχέσης τους. Συγκεκριμένα, έρευνα των Wink και Scott (2005) σε ένα δείγμα ενηλίκων μεγαλύτερης ηλικίας, όπου χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Rationale for the Death Attitude Profile (DAP) για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου, αλλά και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, έδειξε πως οι μεγαλύτερης ηλικίας ενήλικες με υψηλή πίστη σε μια επιβραβευμένη μετά θάνατο ζωή, αλλά με σχετικά χαμηλή θρησκευτικότητα, ανέφεραν χαμηλότερο φόβο του θανάτου, σχηματίζοντας μια αρνητική σχέση ανάμεσά τους.

Αντίστοιχα, έρευνα των Harding et al. (2005) σε ένα δείγμα ενηλίκων ενοριτών της επισκοπικής εκκλησίας της Νέας Υόρκης ηλικίας 22 έως 84 ετών, έδειξε πως υπάρχει αρνητική σχέση ανάμεσα στον φόβο του θανάτου και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή, χρησιμοποιώντας την κλίμακα της θρησκευτικότητας των Rohrbaugh και Jessor, την κλίμακα άγχους του θανάτου του Templer, την Death Anxiety Scale (DAS) και την κλίμακα Death Acceptance Scale των Ray και Najman. Ακόμη, σε παλαιότερη έρευνα του Ochsmann (1984), η οποία πραγματοποιήθηκε ανάμεσα σε νεαρούς φοιτητές θεολογίας αλλά και σε νεαρούς φοιτητές με διαφορετικά μαθήματα σπουδών, διαπιστώθηκε επίσης πως ο φόβος του θανάτου σχετίζεται αρνητικά με τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Στην προαναφερόμενη έρευνα, βέβαια, τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου ήταν το Thanatos-Questionnaire του Hensle (1977, όπ. αναφ. στο Ochsmann, 1984), ενώ για τις μετά θάνατο πεποιθήσεις, το Jenseitsglaubigkeit του Hensle (1977, όπ. αναφ. στο Ochsmann, 1984).

Επιπρόσθετα, έρευνα των Lundh και Radon (1998) σε ένα μικρό δείγμα νεαρών ενηλίκων φοιτητών έδειξε παρόμοια αποτελέσματα σε ό, τι αφορά το είδος της σχέσης τους. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε αρνητική σχέση ανάμεσα στον φόβο του θανάτου και στις μετά θάνατο πεποιθήσεις, έχοντας, μάλιστα, χρησιμοποιήσει διαφορετικά εργαλεία αξιολόγησής τους σε σύγκριση με τις προαναφερθείσες έρευνες. Στην εν λόγω έρευνα είχαν χορηγήσει το Emotional Stroop task και το Death Depression Scale (DDS) για τη μέτρηση του φόβου του θανάτου, ενώ όσον αφορά τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις, οι ερευνητές έθεσαν ορισμένες ερωτήσεις που σχετίζονταν, για παράδειγμα, με θέματα που πίστευαν οι συμμετέχοντες ότι υπάρχουν μετά θάνατο.

Τέλος, έρευνα των Hui και Coleman (2012) σε ένα μεγάλο δείγμα μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων ηλικίας 60 έως άνω των 80 ετών, παρουσίασε όμοια ερευνητικά αποτελέσματα. Μέσω της χορήγησης της υποκλίμακας Death as an Afterlife of Reward για τη μέτρηση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, από τη μία, και της υποκλίμακας Repulsion by Death subscale και των πολυδιάστατων κλιμάκων άγχους του θανάτου που αναπτύχθηκαν από θεϊστικά δείγματα για την αξιολόγηση του προσωπικού φόβου του θανάτου, από την άλλη, διαπιστώθηκε πως ανάμεσα στον προσωπικό φόβο του θανάτου και στην προσδοκία της αθανασίας, υπάρχει αρνητική σχέση.

1.3.2 Έρευνες που έδειξαν ότι ο φόβος του θανάτου συσχετίζεται θετικά με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Σε αντίθεση με τα παραπάνω ευρήματα, ορισμένες έρευνες αναφέρουν την ύπαρξη μίας θετικής σχέσης ανάμεσα στον φόβο του θανάτου και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή. Πιο αναλυτικά, έρευνα των Berman και Hays (1973, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002) σε ένα δείγμα νεαρών ενηλίκων, όπου χορηγήθηκε η κλίμακα Fear of Death Scale (CL-FODS) των Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις) και η Belief in Afterlife Scale (Φόρμα A – BAS) των Osarchuk και Tatz για την μέτρηση του φόβου του θανάτου και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων αντιστοίχως, έδειξε πως υπάρχει θετική σχέση ανάμεσά τους.

Παρεμφερή ευρήματα έχουν διαπιστωθεί και σε επόμενη έρευνα του Kurlychek (1976, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002). Ειδικότερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας ανάμεσα σε ένα μικρό δείγμα μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων ηλικίας 60 έως 80 ετών, όπου χρησιμοποιήθηκαν παρόμοια εργαλεία μέτρησης του φόβου του θανάτου και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, η Fear of Death Scale (CL-FODS) των Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις) και η Belief in

Afterlife Scale (Φόρμα A – BAS) των Osarchuk και Tatz, διαπιστώθηκε θετική σχέση μεταξύ της πίστης στη μετά θάνατο ζωή και το φόβο του θανάτου των άλλων ατόμων.

1.3.3 Έρευνες που έδειξαν ότι ο φόβος του θανάτου δεν συσχετίζεται με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Επιπρόσθετα, αρκετές φαίνεται να είναι και οι έρευνες που δεν αναφέρουν κάποιου είδους σχέσης ανάμεσα στον φόβο του θανάτου και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή, παρουσιάζοντας με τον τρόπο αυτό επιπρόσθετα δεδομένα στη σχετική βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, έρευνα των Rose και O' Sullivan (2002) σε ένα δείγμα νεαρών ενηλίκων, όπου χρησιμοποιήθηκαν οι κλίμακες Death Anxiety Scale (DAS) του Templer και Belief in the Afterlife Scale (Φόρμα A – DAS) των Osarchuk και Tatz για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων αντιστοίχως, έδειξε πως δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις.

Συγχρόνως, σε πρόσφατη έρευνα των Moreman και Kerr (2020) πάνω σε ένα δείγμα ενηλίκων μεγαλύτερης ηλικίας, δεν βρέθηκε κάποιο είδος σχέσης ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στις μετά θάνατο πεποιθήσεις, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό τα προαναφερθέντα ευρήματα των Rose και O' Sullivan (2002). Ωστόσο, είναι σημαντικό να γνωστοποιηθεί, ότι στην εν λόγω έρευνα, χορηγήθηκε μια σειρά από ερωτήσεις για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των ατόμων.

Όπως προκύπτει, λοιπόν, από την προηγούμενη επισκόπηση, τα ερευνητικά αποτελέσματα στο συγκεκριμένο πεδίο της βιβλιογραφίας είναι αντικρουόμενα, καθώς δεν είναι συνεπή ούτε ως προς την κατεύθυνση της σχέσης, αλλά, ούτε και ως προς την ύπαρξη σχέσης μεταξύ του φόβου του θανάτου και της πίστης στη μετά θάνατο ζωή. Συνεπώς, κρίνεται επιτακτική η περαιτέρω και εις βάθος διερεύνηση της προαναφερθείσας σχέσης, ούτως ώστε να διατυπωθούν σαφή συμπεράσματα. Στη συνέχεια επιχείται η παρουσίαση αναγκαιότητας και πρωτοτυπίας της παρούσας έρευνας, καθώς επίσης και οι στόχοι, τα ερευνητικά ερωτήματα και οι υποθέσεις αυτής.

Πίνακας 1

Συνοπτική παρουσίαση ερευνών που αναφέρονται στη σχέση του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Συγγραφείς	Συμμετέχοντες	Ερευνητικά Εργαλεία	Ευρήματα
Wink & Scott (2005)	155 μεγαλύτεροι ηλικιακά ενήλικες άνω των 60 ετών	Rationale for the Death Attitude Profile (DAP)	Αρνητική σχέση
Harding et al. (2005)	130 ενήλικες (44 α, 86 θ) M = 50.50	Death Anxiety Scale (DAS) Rohrbaugh and Jessor's Religiosity Measure	Αρνητική σχέση
Ochsmann (1984)	100 νεαροί ενήλικες (50 α, 50 θ)	Thanatos-Questionnaire Jenseitsglaubigkeit	Αρνητική σχέση
Lundh & Radon (1998)	45 ενήλικες Θρησκευόμενοι M = 26.60, SD = 4.90 Άθεοι M = 31.50, SD = 8.10 Αγνωστικιστές M = 23.90, SD = 3.00	Emotional Stroop task και το Death Death Depression Scale (DDS) Ερωτήσεις για τη μεταθανάτια ζωή	Αρνητική σχέση
Hui & Coleman (2012)	130 μεγαλύτεροι ηλικιακά ενήλικες άνω των 60 ετών (40 α, 100 θ, 3 μ)	Repulsion by Death subscale Death as an Afterlife of Reward	Αρνητική σχέση
Berman & Hays (1973)	300 νεαροί ενήλικες	Fear of Death Scale (CL-FODS) Belief in Afterlife Scale (Φόρμα Α – BAS)	Θετική σχέση

Kurlychek (1976)	40 (10 α, 30 θ) M = 67.50	Fear of Death Scale (CL-FODS) Belief in Afterlife Scale (Φόρμα A – BAS)	Θετική σχέση
Rose & O' Sullivan (2002)	111 (38 α, 73 θ) M = 19.08	Death Anxiety Scale (DAS) του Templer και Belief in the Afterlife Scale (Φόρμα A – DAS)	Αδυναμία έρευνας σχέσης
Moreman & Kerr (2020)	1.292 (654 α, 638 θ) M = 55.50, SD = 15.86	Ερωτήσεις για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων	Αδυναμία έρευνας σχέσης

1.4 Η παρούσα έρευνα

Σύμφωνα με τη μέχρι τώρα επισκόπηση των ερευνών που πραγματοποιήθηκε στις προηγούμενες ενότητες, μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι τα ευρήματα για τη σχέση του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή είναι αντικρουόμενα. Συγκεκριμένα, έρευνες των Wink και Scott (2005), των Harding et al. (2005), του Ochsmann (1984), των Lundh και Radon (1998) και των Hui και Coleman (2012) αναφέρουν μια αρνητική σχέση ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στις πεποιθήσεις στη μετά θάνατο ζωή. Αντίθετα, έρευνες των Berman και Hays (1973, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002) και του Kurlychek (1976, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), παρουσιάζουν μια θετική σχέση μεταξύ τους, ενώ, τέλος, έρευνες των Rose και O' Sullivan (2002) και των Moreman και Kerr (2020), δεν έδειξαν κάποιου είδους σχέσης.

Αντικρουόμενα ευρήματα όμως υπάρχουν και για την επίδραση της ηλικίας, του φύλου και της θρησκευτικότητας των ατόμων στο φόβο του θανάτου. Επιπρόσθετα, όσον αφορά την επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου, ελάχιστες είναι οι έρευνες που έχουν μελετήσει την εν λόγω επίδραση. Πιο αναλυτικά, αρκετές έρευνες αναφέρουν την αρνητική επίδραση της ηλικίας στο φόβο του θανάτου (Russac et al., 2007. Démuthová, 2011. MacLeod et al., 2016. Al-arja & Abdallah, 2005. Jackson, 2008). Αντίθετα, βιβλιογραφική ανασκόπηση των Fortner και Neimeyer (1999, όπ. αναφ. στο Abdel-Khalek & Neimeyer, 2017), έρχεται να αντικρούσει τα παραπάνω ευρήματα, αναφέροντας την ύπαρξη θετικής σχέσης ανάμεσά τους. Συγχρόνως, έρευνες των Chuin και Choo (2009), των Templer et al. (1971, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007) και της Viney (1984, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007), δεν έδειξαν κάποιου είδους σχέσης.

Ακόμη, όπως διαπιστώθηκε από την παραπάνω επισκόπηση και την επίδραση του φύλου στο φόβο του θανάτου, τα ευρήματα είναι επίσης αντικρουόμενα. Ειδικότερα, έρευνες των Russac et al. (2007), των Chuin και Choo (2009), των Al-Arga και Abdallah (2005), της Chaiwutikornwanich (2015), των Harding et al. (2005) και των Rose & O'sullivan (2002), έδειξαν ότι οι γυναίκες αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου σε σύγκριση με τους άνδρες. Από την άλλη, παλαιότερες έρευνες των Robinson και Wood (1984, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) και του Cole (1976, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), αναφέρουν ότι οι άνδρες είναι εκείνοι με τα υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου σε σύγκριση με τις γυναίκες. Ωστόσο,

ερευνητικά αποτελέσματα των Aronow et al. (1980, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), των Conte, et al. (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), των Mullins και Lopez (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) και της Viney (1984, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007), αντικρούονται με τις προαναφερθείσες έρευνες, αναφέροντας ότι δεν υπάρχει κάποιου είδους σύνδεση ανάμεσα στο φύλο και το φόβο του θανάτου.

Ακόμη, σε ό, τι αφορά την επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου, οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί είναι αρκετά περιορισμένες, αναφέροντας ότι οι χαμηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου ενήλικες, παρουσιάζουν και υψηλότερα επίπεδα φόβου (Azaiza et al., 2010. Mutran et al., 1982, όπ. αναφ. στο Azaiza et al., 2010. Cole, 1976, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994). Τέλος, όσον αφορά την επίδραση της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου, τα ευρήματα είναι επίσης αντικρουόμενα, με την πλειοψηφία αυτών, ωστόσο, να αναφέρουν την ύπαρξη μιας αρνητικής σχέσης μεταξύ τους (Jong et al., 2018). Αντίθετα, έρευνα των Carmel και Mutran (1997), παρουσιάζει αντίθετα με τα προηγούμενα ευρήματα αποτελέσματα, αναφέροντας θετική σχέση ανάμεσά τους. Συγχρόνως, έρευνα της Démuthová (2011), έδειξε πως δεν υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και το φόβο του θανάτου, ενώ, σε έρευνα των Ellis et al., 2013, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας καμπυλόγραμμης σχέσης.

Από την άλλη πλευρά, μόνο η έρευνα των Keller et al. (1984, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), έχει εξετάσει την επίδραση της ηλικίας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή, διαπιστώνοντας, μάλιστα, πως οι ενήλικες μεγαλύτερης ηλικίας ανέφεραν υψηλότερη πίστη στη μετά θάνατο ζωή σε σχέση με τους μεσήλικες, ενώ καμία διαφορά δεν φάνηκε να εντοπίζεται σε σύγκριση με τους νεαρούς ενήλικες. Επίσης, αντικρουόμενα παρατηρούνται τα ερευνητικά αποτελέσματα σε σχέση με την επίδραση του φύλου στις μετά θάνατο πεποιθήσεις. Πιο αναλυτικά, έρευνες των Berman και Hays (1975, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) και της Chaiwutikornwanich (2015), ανέφεραν ότι οι γυναίκες είναι εκείνες με την υψηλότερη πίστη στη μετά θάνατο ζωή, ενώ σε έρευνα των Ellis et al. (2013) τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι άνδρες ανέφεραν υψηλότερη πίστη στην αθανασία συγκριτικά με τις γυναίκες. Βέβαια, αξίζει να επισημανθεί, ότι καμία έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει αποπειραθεί της εξετάσης της επίδρασης του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στην πίστη των ατόμων στη μετά θάνατο ζωή, γεγονός που καθιστά σημαντική την μελλοντική της διερεύνηση.

Συμπληρωματικά, σύμφωνα με τη σύνδεση της θρησκευτικότητας με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή, καμία έρευνα έως σήμερα δεν έχει εξετάσει την επίδραση της

πρώτης στη δεύτερη, πιθανόν λόγω του ότι οι δύο αυτές έννοιες φαίνεται να σχετίζονται μεταξύ τους. Έρευνες των Berman (1974, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), των Wink και Scott (2005), των Solomon et al. (1991, όπ. αναφ. στο Norenzayan & Hansen, 2006) και των Dechesne et al. (2003, όπ. αναφ. στο Norenzayan & Hansen, 2006), υπονοούν τη σύνδεση των δύο (2) αυτών εννοιών.

Επίσης, σχετικά με την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές λειτουργίες, η σύγχρονη βιβλιογραφία αναφέρει πως οι ψυχοβιολογικές και οι αντιληπτικές καταστάσεις (Bering, 2002), όπως επίσης και οι βιολογικές καταστάσεις, παύουν να υπάρχουν μετά το πέρας του θανάτου (Bek & Lock, 2011). Αντίθετα, η απόδοση μετά θάνατο συνέχειας στις συναισθηματικές καταστάσεις και στις καταστάσεις επιθυμίας (Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019), καθώς επίσης και στις γνωστικές καταστάσεις, φαίνεται να είναι συχνότερη (Bering, 2002. Bering & Bjorklund, 2004. Bek & Lock, 2011. Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019. Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019). Βέβαια, σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω αποτελέσματα, έρευνα των Georgiadiou και Pnevmatikos (2019) έδειξε ότι οι συμμετέχοντες απέδωσαν μετά θάνατο συνέχεια στις αντιληπτικές καταστάσεις, συμπεριλαμβανομένης και της ικανότητας επικοινωνίας.

Συμπερασματικά, παρατηρείται μια μορφή ασυμφωνίας ως προς το είδος της σχέσης που εντοπίζεται ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στις μετά θάνατο πεποιθήσεις, ενώ παρόμοια αντικρουόμενα ευρήματα παρουσιάζονται και στην περίπτωση της επίδρασης της ηλικίας, του φύλου και της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου, αλλά του φύλου μεμονωμένα στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Ακόμη, ελάχιστες φαίνεται να είναι και οι έρευνες που έχουν επικεντρωθεί στην εξέταση της επίδρασης του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου και της ηλικίας στις μετά θάνατο πεποιθήσεις, ενώ καμία έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει μελετήσει την επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις πεποιθήσεις αυτές. Ταυτόχρονα, σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι οι έρευνες που έχουν υλοποιηθεί με στόχο τη διερεύνηση της σχέσης του φόβου του θανάτου με τις μετά θάνατο πεποιθήσεις, αφορούν μόνο τη διεθνή βιβλιογραφία και όχι και την ελληνική. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με την τρέχουσα ελληνική βιβλιογραφία, οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σχετίζονται κατά αποκλειστικότητα είτε με το φόβο του θανάτου (Μεσσήνη, 2018. Μπαϊκούση, 2018) είτε με τις μετά θάνατο πεποιθήσεις (Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019. Misailidi & Kornilaki, 2015.

Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2019), δημιουργώντας κατά αυτόν τον τρόπο μια ενδιαφέρουσα συνθήκη για τη μελέτη της παρούσας σχέσης στον ελληνικό πληθυσμό.

Λαμβάνοντας υπόψη, λοιπόν, (α) την αδυναμία εύρεσης μιας καθολικής άποψης ως προς το είδος της σχέσης που εντοπίζεται ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και τις πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή, (β) την ανάγκη διερεύνησης της επίδρασης της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας των ενηλίκων στις δύο (2) αυτές μεταβλητές μεμονωμένα και (γ) τη σημαντικότητα της μελέτης της απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, η παρούσα έρευνα αποσκοπεί να ελέγξει: (α) τη σχέση του φόβου του θανάτου με τις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων για τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών – συναισθηματικών τους καταστάσεων, (β) την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας των ενηλίκων στο φόβο του θανάτου και στις πεποιθήσεις τους για τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών – συναισθηματικών τους καταστάσεων, και (γ) τις τυχόν διαφορές που παρατηρούνται στην απόδοση μετά θάνατο συνέχεια/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές – συναισθηματικές καταστάσεις, ανάμεσα σε δύο (2) διαφορετικές ηλικιακές ομάδες ενηλίκων, τους νεαρούς ενήλικες (18 έως 35 ετών) και τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες (60 έως 82 ετών).

Εν κατακλείδι, η συμβολή των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας στην κεκτημένη γνώση έρχεται να στηριχθεί στην απάντηση ερευνητικών υποθέσεων που δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς, αλλά και στη, ταυτόχρονη εξέταση ερευνητικών ερωτημάτων που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης σε έναν ελληνικό πληθυσμό. Η παρούσα έρευνα στοχεύει στην αποσαφήνιση ήδη υπαρχόντων ερωτημάτων, αλλά, και στη διαλεύκανση νέων, συνεισφέροντας ερευνητικά σε παρόμοια γραμμή έρευνας και προσφέροντας περαιτέρω γνώση και πληροφορίες στην εν λόγω θεματική περιοχή.

1.4.1 Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τη σχέση του φόβου του θανάτου με τις πεποιθήσεις των ενηλίκων για τη μετά θάνατο ζωή. Επιπλέον, η έρευνα εξέτασε την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις παραπάνω μεταβλητές.

Για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου χρησιμοποιήθηκε μια κλίμακα. Αντίστοιχα, για τη μέτρηση της πίστης για τη μετά θάνατο ζωή χρησιμοποιήθηκε μια

κλίμακα-και ένα πειραματικό έργο που εξέταζε τις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων σχετικά με τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών – συναισθηματικών καταστάσεων στηριζόμενο στη μέθοδο του Bering (2002).

Με βάση τα παραπάνω, τα ερευνητικά ερωτήματα και η υπόθεση που η έρευνα εξέτασε ήταν:

- 1) Ποια είναι η σχέση του φόβου θανάτου με τις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων για τη μετά θάνατο ζωή (Ερώτημα 1)
- 2) Ποια είναι η επίδραση της ηλικίας στον φόβο θανάτου και στις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων για τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών – συναισθηματικών τους καταστάσεων; (Ερωτήματα 2 και 3)
- 3) Ποια είναι η επίδραση του φύλου στον φόβο θανάτου και στις πεποιθήσεις των ενηλίκων για τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών – συναισθηματικών τους καταστάσεων; (Ερωτήματα 4 και 5)
- 4) Ποια είναι η επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στον φόβο θανάτου και στις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων για τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών – συναισθηματικών τους καταστάσεων; (Ερωτήματα 6 και 7)
- 5) Ποια είναι η επίδραση της θρησκευτικότητας στον φόβο θανάτου και στις πεποιθήσεις των συμμετεχόντων για τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών – συναισθηματικών τους καταστάσεων; (Ερωτήματα 8 και 9)
- 6) Αναμένεται ότι θα αποδίδεται μετά θάνατο συνέχεια συχνότερα στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις από ό, τι στις ψυχοβιολογικές. (Υπόθεση 1)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΜΕΘΟΔΟΣ

2. Μέθοδος

2.1 Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 144 ενήλικες ($M = 48.24$ μήνες, $SD = 22.28$): 72 νεαροί ενήλικες ($N = 72$, $M = 26.82$ μήνες, $SD = 5.17$, 36 άνδρες και 36 γυναίκες), και 72 μεγαλύτερης ηλικίας ενήλικες ($N = 72$, $M = 69.66$ μήνες, $SD = 6.54$, 34 άνδρες και 38 γυναίκες). Οι συμμετέχοντες προέρχονταν κατά πλειοψηφία από τον νομό Ιωαννίνων, ενώ η πλειονότητα του δείγματος ανήκε στο χαμηλό (29.2%) και στο μεσαίο (57.6%) κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο.

2.2 Ερευνητικά Εργαλεία

2.2.1 Φόβος του θανάτου

Για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα «Ο φόβος του θανάτου» (Fear of Death Scale – Revised, CL-FODS) των Collett και Lester. Το εργαλείο παρουσιάζεται αναλυτικά στη συνέχεια.

Κλίμακα «Ο φόβος του θανάτου»

Ο φόβος του θανάτου μετρήθηκε με την αναθεωρημένη κλίμακα «Ο φόβος του θανάτου» (Fear of Death Scale – Revised, CL-FODS) η οποία κατασκευάστηκε από τους Lester και Abdel-Khalek (2003). Αποτελείται από τέσσερις (4) υποκλίμακες των επτά (7) προτάσεων - δηλώσεων η κάθε μία: (α) «Ο θάνατός σου» (π.χ. «Το να χάσεις τόσα πολλά όταν πεθάνεις»), (β) «Η διαδικασία του θανάτου σου» (π.χ. «Ότι οι ικανότητές σου θα είναι περιορισμένες καθώς πεθαίνεις»), (γ) «Ο θάνατος των άλλων» (π.χ. «Το να πρέπει να δεις το άψυχο σώμα αυτού του ατόμου»), και (δ) «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων» (π.χ. «Το να παρακολουθείς το άτομο αυτό να υποφέρει από πόνο»). Η πρώτη υποκλίμακα εξετάζει τη στάση του ατόμου απέναντι στον δικό του θάνατο, η δεύτερη υποκλίμακα εξετάζει τη διαδικασία του θανάτου του ίδιου του ατόμου, η τρίτη υποκλίμακα εξετάζει τη στάση του ατόμου απέναντι στον θάνατο των άλλων, και η τέταρτη υποκλίμακα εξετάζει τη διαδικασία του θανάτου των άλλων (Russac et al., 2007. Tomás-Sábado et al., 2007. Zuccala & Abbott, 2021). Οι συμμετέχοντες απαντούν στις είκοσι οκτώ (28) προτάσεις – δηλώσεις της κλίμακας με τη βοήθεια μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert (όπου 1 = Καθόλου και 5 = Πολύ) (Lester & Abdel-Khalek, 2003. Russac et al., 2007). Η υψηλότερη βαθμολογία δηλώνει και υψηλότερο επίπεδο φόβου του θανάτου (με την ανώτερη βαθμολογία της

συνολικής κλίμακας να φτάνει στο 140 και της κάθε υποκλίμακας ξεχωριστά στο 35) (Russac et al., 2007). Για τις ανάγκες της εν λόγω έρευνας, πραγματοποιήθηκε η μετάφρασή της στα ελληνικά και ύστερα η αντίστροφη μετάφρασή της.

Σε ό, τι αφορά τις ψυχομετρικές ιδιότητες της κλίμακας, οι κατασκευαστές αναφέρουν ότι η εσωτερική συνοχή των τεσσάρων (4) υποκλιμάκων ($\alpha = .88$ έως $.92$) είναι πολύ ικανοποιητική (Lester & Abdel-Khalek, 2003). Ακόμη, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, έγινε έλεγχος αξιοπιστίας με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha, ο οποίος έδειξε ότι το α ήταν $.89$ για τη συνολική κλίμακα, ενώ για τις υποκλίμακες «Ο θάνατός σου», «Η διαδικασία του θανάτου σου», «Ο θάνατος των άλλων» και «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων», ήταν $.82$, $.79$, $.75$ και $.72$ αντίστοιχα.

2.2.2 Πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Για τη μέτρηση των πεποιθήσεων των ενηλίκων για τη μετά θάνατο ζωή χρησιμοποιήθηκαν δύο (2) εργαλεία, η κλίμακα «Η πίστη στη μεταθανάτια ζωή» (Belief in the Afterlife – Φόρμα Α, BAS) και το πειραματικό έργο πίστης για την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας. Τα εργαλεία παρουσιάζονται αναλυτικά ακολούθως.

Κλίμακα «Η πίστη στη μεταθανάτια ζωή»

Η κλίμακα «Η πίστη στη μεταθανάτια ζωή» κατασκευάστηκε από τους Osarchuk και Tatz (1973). Αποτελείται από δύο φόρμες, τη Φόρμα Α και τη Φόρμα Β, των δέκα (10) προτάσεων – δηλώσεων η κάθε μία (Osarchuk & Tatz, 1973). Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η Φόρμα Α. Εξετάζει την πίστη των ενηλίκων στη μετά θάνατο ζωή (π.χ. «Η γήινη ύπαρξη είναι η μόνη μορφή ύπαρξης που έχουμε», «Η ακόλουθη πρόταση είναι αληθής: "Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως ζωή μετά τον θάνατο."» (Rose & O' Sullivan, 2002). Οι συμμετέχοντες απαντούν στις προτάσεις – δηλώσεις της κλίμακας με τη βοήθεια μιας πενταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert (όπου 1 = Διαφωνώ έντονα και 5 = Συμφωνώ απολύτως), ενώ οι βαθμολογίες των στοιχείων της κλίμακας αθροίζονται, δημιουργώντας τη συνολική βαθμολογία. Το συνολικό σκορ κυμαίνεται από το δέκα (10) έως το πενήντα (50), με τις υψηλότερες βαθμολογίες να σημαίνουν και ισχυρότερη πίστη στη μετά θάνατο ζωή (Cohen & Hall, 2009. Misailidi & Kornilaki, 2015). Επιπλέον, σε ό, τι αφορά τη βαθμολογία της κλίμακας, τα στοιχεία

1, 3, 4, 5, 7, 8, 10 βαθμολογούνται αντίστροφα (Osarchuk & Tatz, 1973). Ακόμη, για τις ανάγκες της έρευνας, πραγματοποιήθηκε η μετάφρασή της στα ελληνικά και ύστερα η αντίστροφη μετάφρασή της.

Όσον αφορά τις ψυχομετρικές της ιδιότητες, η εσωτερική συνοχή της κλίμακας ($\alpha = .87 - .89$) είναι ικανοποιητική σε αρκετές έρευνες (Casebolt, 1999, όπ. αναφ. στο Misailidi & Kornilaki, 2015. Cohen et al., 2005). Τέλος, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, έγινε έλεγχος αξιοπιστίας με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha, διαπιστώνοντας ότι το α ήταν .93.

Πειραματικό έργο πίστης για την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας

Για την αξιολόγηση της απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές, τις νοητικές και τις συναισθηματικές λειτουργίες, χρησιμοποιήθηκε το πειραματικό έργο του Bering (2002). Συγκεκριμένα, παρουσιάστηκαν στους συμμετέχοντες δύο (2) σύντομες ιστορίες (Ιστορία Α και Ιστορία Β) για έναν άνδρα (Ιστορία Α) και μια γυναίκα (Ιστορία Β) πρωταγωνιστή/τρια που βίωσαν έναν αιφνίδιο θάνατο στο τέλος της ιστορίας, διακόπτοντας τη σκέψη του καθενός πριν από το θάνατό του.

Οι συμμετέχοντες εξετάστηκαν τυχαία είτε με την Ιστορία Α είτε με την Ιστορία Β. Μετά από την παρουσίαση της ιστορίας, ακολούθησαν έξι (6) ομάδες ερωτήσεων, από τέσσερις (4) η κάθε μία: (1) ερωτήσεις για τη συνέχεια/ασυνέχεια των βιολογικών καταστάσεων (π.χ. «Θα χρειαστεί να ξαναπιεί νερό;»), (2) ερωτήσεις για τη συνέχεια/ασυνέχεια των ψυχοβιολογικών καταστάσεων (π.χ. «Συνεχίζει να πεινάει;»), (3) ερωτήσεις για τη συνέχεια/ασυνέχεια των αντιληπτικών καταστάσεων (π.χ. «Μπορεί να δει τους διασώστες που προσπαθούν να τον επαναφέρουν;»), (4) ερωτήσεις για τη συνέχεια/ασυνέχεια των συναισθηματικών καταστάσεων (π.χ. «Είναι ακόμη θυμωμένος με τη γυναίκα του τη Μάρθα;»), (5) ερωτήσεις για τη συνέχεια/ασυνέχεια των καταστάσεων επιθυμίας (π.χ. «Θέλει να είναι ζωντανός;»), και (6) ερωτήσεις για τη συνέχεια/ασυνέχεια των γνωστικών καταστάσεων (π.χ. «Σκέφτεται ακόμη τη γυναίκα του τη Μάρθα;») (Bering, 2002).

Όλες οι ερωτήσεις παρουσιάστηκαν με τυχαία σειρά στον κάθε συμμετέχοντα, έτσι ώστε να μην υποβάλλονται ποτέ διαδοχικά. Προκειμένου να γίνει βέβαιο πως οι συμμετέχοντες κατάλαβαν ότι οι ερωτήσεις λαμβάνουν χώρα μετά το θάνατο του/της πρωταγωνιστή/τρια και όχι πριν από αυτόν, η συνεντεύκτρια εισήγαγε κάθε ερώτηση με τη φράση «Τώρα που ο Μιχάλης/η Μαρία είναι νεκρός/ή...» (Bering, 2002). Για τις

ανάγκες της έρευνας, έγινε η μετάφρασή και προσαρμογή τους στα ελληνικά και στη συνέχεια η αντίστροφή τους μετάφραση.

Πριν από την έναρξη των ερωτήσεων, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να διαβάσουν προσεκτικά δύο φορές την ιστορία που τους έχει δοθεί και έπειτα να απαντήσουν στις ερωτήσεις που ακολουθούν. Επιπρόσθετα, τονίστηκε πως θα πρέπει να λάβουν υπόψη ότι δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις, ενώ, παρ' όλο που οι ερωτήσεις ενδεχομένως να ακούγονται ασυνήθιστες, είναι σημαντικό να τις απαντήσουν με ειλικρίνεια, καθώς μας ενδιέφερε η άποψή τους για τα θέματα στα οποία επικεντρώνονται οι ερωτήσεις της συνέντευξης (Bering, 2002).

Κωδικοποίηση απαντήσεων

Οι συμμετέχοντες έπρεπε να απαντήσουν και στις είκοσι τέσσερις (24) ερωτήσεις της ιστορίας με ένα «Ναι» ή με ένα «Όχι», ενώ στη συνέχεια τους ζητήθηκε να αιτιολογήσουν την απάντησή τους όσο πιο ολοκληρωμένα γινόταν. Ένας (1) βαθμός δινόταν (α) όταν ο/η συμμετέχων/ουσα απαντούσε «Ναι» στην αρχική ερώτηση – στόχο και δεν ερχόταν σε αντιπαράθεση με την απάντησή του/της στην ερώτηση παρακολούθησης, (β) όταν ο/η συμμετέχων/ουσα απαντούσε με «Ναι» στην ερώτηση – στόχο αλλά δεν παρείχε περιγραφική απάντηση στην ερώτηση παρακολούθησης (π.χ. σηκώνει τον ώμο, δηλώνει «Δεν ξέρω» κ.λπ.), και (γ) όταν ο/η συμμετέχων/ουσα απαντούσε με «Όχι» στην ερώτηση – στόχο αλλά η απάντησή του/της στις επακόλουθες ερωτήσεις παρακολούθησης υποδείκνυαν συνέχεια (συλλογισμός συνέχειας), υποδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό πως η εν λόγω κατάσταση συνεχίζει να λειτουργεί μετά το πέρας του θανάτου του/της πρωταγωνιστή/τριας της ιστορίας (Bering, 2002).

Αντίστοιχα, όταν ο/η συμμετέχων/ουσα απαντούσε με «Όχι» στην ερώτηση – στόχο και παρείχε μια αιτιολόγηση γι' αυτή την απάντηση μέσω της ερώτησης παρακολούθησης που υποδείκνυε τη διακοπή συνέχειας της συγκεκριμένης λειτουργίας, η απάντηση βαθμολογούνταν με μηδέν (0), υποδηλώνοντας πως στην περίπτωση αυτή η κατάσταση παύει να λειτουργεί μετά τον θάνατο του/της πρωταγωνιστή/τριας της ιστορίας (Bering, 2002). Αποκρίσεις των συμμετεχόντων που δεν μπορούσαν να ταξινομηθούν ως αποδόσεις συνέχειας/ασυνέχειας των ψυχοβιολογικών και των νοητικών και των συναισθηματικών καταστάσεων λόγω ασαφών απαντήσεων ή απαντήσεων που έλειπαν, θεωρήθηκαν μη βαθμολογημένες και αποκλείστηκαν (31% του απόλυτου ποσοστού απόκρισης). Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα,

από το συνολικό αρχικό δείγμα της έρευνας (N = 144), την απομάκρυνση τριάντα (30) ατόμων (N = 114) (δηλαδή το 21% από τους 144 συμμετέχοντες). Ωστόσο, είναι κρίσιμο να επισημανθεί, πως, παρά τον υψηλό αριθμό του ποσοστού απόκλισης των ατόμων από το αρχικό δείγμα της έρευνας, η εν λόγω ενέργεια βασίστηκε στη μεθοδολογική διαδικασία του Bering (2002). Ακόμη, η ανάλυση του απόλυτου ποσοστού αποκρίσεων συνέχειας/ασυνέχειας φανέρωσε παρεμφερή αποτελέσματα, ενώ διαπιστώθηκε σημαντική διαφορά στον αριθμό των μη βαθμολογημένων απαντήσεων για κάθε μία από τις έξι (6) κατηγορίες των ψυχοβιολογικών και των νοητικών και των συναισθηματικών καταστάσεων (1% βιολογικές, 2% ψυχοβιολογικές, 6% αντιληπτικές, 10% συναισθηματικές, 6% επιθυμίας και 8% γνωστικές). Οι προκαταρκτικές αναλύσεις των απαντήσεων απόδοσης συνέχειας/ασυνέχειας δεν φανέρωσαν σημαντικές επιδράσεις του φύλου ή της ιστορίας – πέραν μίας μόνο ερώτησης – στις απαντήσεις των συμμετεχόντων της έρευνας. Η κωδικοποίηση έγινε από την ερευνήτρια.

Τέλος, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, έγινε έλεγχος αξιοπιστίας με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha, διαπιστώνοντας ότι το α ήταν .89 και για τις είκοσι τέσσερις (24) συνολικά ερωτήσεις, ενώ για τις υποκλίμακες: (1) βιολογικές καταστάσεις, (2) ψυχοβιολογικές καταστάσεις, (3) αντιληπτικές καταστάσεις, (4) συναισθηματικές καταστάσεις, (5) καταστάσεις επιθυμίας και (6) γνωστικές καταστάσεις, το α ήταν .44, .58, .75, .55, .82 και .79 αντίστοιχα.

Στο σημείο αυτό, είναι κρίσιμο να αναφερθεί πως λόγω της παρατήρησης αλλαγών των αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων μετά θάνατο σε αντίστοιχες θετικές από αρκετές απαντήσεις των συμμετεχόντων στις ερωτήσεις παρακολούθησης, ομαδοποιήθηκαν οι αποδόσεις αλλαγών των συμμετεχόντων με βάση τις πιο συχνές τους απαντήσεις και, στη συνέχεια, κωδικοποιήθηκαν εκ νέου με τη βοήθεια μιας εξαβάθμιας κλίμακας τύπου Likert (όπου 0 = Όχι, 1 = Νιώθει γαλήνη/ευφορία, 2 = Τον/την έχει συγχωρέσει, 3 = Θέλει να τα βρουν, 4 = Δεν υπάρχουν αρνητικά συναισθήματα πλέον, 5 = Έχει μετανιώσει). Τα αποτελέσματα αναφέρονται αναλυτικά στο κεφάλαιο των αποτελεσμάτων της έρευνας.

2.2.3 Ερωματολόγιο δημογραφικών στοιχείων

Για τους σκοπούς της έρευνας κατασκευάστηκε και χορηγήθηκε στους συμμετέχοντες ένα ερωματολόγιο δημογραφικών στοιχείων, στο οποίο περιλαμβάνεται μια σειρά ερωτήσεων που αφορούν το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, το είδος

απασχόλησης, την εκπαίδευση, την εθνικότητα και το θρήσκευμά τους. Επιπλέον, προκειμένου να αξιολογηθούν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των συμμετεχόντων, χορηγήθηκαν τέσσερις (4) ερωτήσεις (οι 12, 14, 31 και 33) από την κλίμακα Multidimensional Measurement of Religiousness/Spirituality for Use in Health Research, ύστερα από μερική τροποποίηση των τριών (3) από τις τέσσερις (4) με σκοπό για την καλύτερη εναρμόνισή τους στους στόχους της έρευνας.

Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν δύο (2) ερωτήσεις από την υποκλίμακα των «Ιδιωτικών θρησκευτικών πρακτικών» [«Πόσο συχνά προσεύχεσαι σε άλλα μέρη εκτός από την εκκλησία;» και «Πόσο συχνά διαβάζεις θρησκευτικά κείμενα (π.χ. Αγία Γραφή);»], μία (1) από την υποκλίμακα της «Οργανωμένης/Θεσμιοποιημένης θρησκευτικότητας» [«Πόσο συχνά πηγαίνεις στην εκκλησία (ή σε άλλες θρησκευτικές συναντήσεις);»] και μία (1) από την υποκλίμακα της «Συνολικής Αυτοαξιολόγησης» («Πόσο θρησκευόμενος/η θεωρείς ότι είσαι;»). Αντίστοιχη τροποποίηση σημειώθηκε για την ερώτηση «Πόσο συχνά πηγαίνεις στην εκκλησία (ή σε άλλες θρησκευτικές συναντήσεις);» όσον αφορά τη βαθμολογία των απαντήσεων των συμμετεχόντων σε σχέση με την αρχική έκδοση. Επίσης, καθώς και οι τέσσερις επιλεγθείσες ερωτήσεις ανήκουν σε διαφορετικές υποκλίμακες του εν λόγω εργαλείου, και οι βαθμοί απαντήσεων διαφέρουν για τις περισσότερες από αυτές, πραγματοποιήθηκε μετατροπή των στοιχείων σε z-scores πριν από την ανάλυση (Idler, Musick, Ellison, George, Krause, Levin, Ory, Pargament, Powell, Williams, & Underwood, 1998). Με τον τρόπο αυτό, λοιπόν, δημιουργήθηκε μια κλίμακα που αποτελείται από τέσσερις (4) συνολικά ερωτήσεις, με τις χαμηλότερες βαθμολογίες να δηλώνουν και υψηλότερα επίπεδα θρησκευτικότητας (Bodling, Heneghan, Walsh, Yoon, & Johnstone, 2013. Κανέλλος, 2013). Τέλος, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, έγινε έλεγχος αξιοπιστίας με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha, διαπιστώνοντας ότι το α ήταν .82.

2.3 Διαδικασία

Η έρευνα διεξήχθη από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο του 2021. Αρχικά, πραγματοποιήθηκε μια πρώτη πιλοτική έρευνα σε οκτώ (8) άτομα, τέσσερις (4) άνδρες και τέσσερις (4) γυναίκες, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν υπήρχαν παραλείψεις ή τυχόν ασάφειες ως προς τις οδηγίες και τις ερωτήσεις των ερωτηματολογίων, συμπεριλαμβανομένων και των δύο ιστοριών σε μορφή επίσης ερωτηματολογίου. Στη συνέχεια, ωστόσο, έλαβε χώρα μια δεύτερη πιλοτική έρευνα σε άλλα τέσσερα (4)

άτομα, δύο (2) νεαρούς ενήλικες και δύο (2) μεγαλύτερης ηλικίας ενήλικες, προκειμένου αυτή τη φορά να διαπιστωθούν τυχόν προβλήματα κατά τη διαδικασία της συνέντευξης που θα γινόταν δια ζώσης ή διαδικτυακά, συμπεριλαμβανομένων και των ερωτηματολογίων. Με βάση τα αποτελέσματα και των δύο ερευνών, τροποποιήθηκαν ορισμένες λέξεις που δημιουργούσαν ασάφεια.

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε είτε δια ζώσης είτε διαδικτυακά. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία αποτελούνταν από δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση πραγματοποιήθηκε η διεκπεραίωση της συνέντευξης δια ζώσης ή διαδικτυακά μέσω κάποιας πλατφόρμας επικοινωνίας που προσφέρεται η δυνατότητα βιντεοκλήσης (όπως η πλατφόρμα του Skype). Για κάθε συνέντευξη, η παροχή εικόνας από τον/την συνεντευξιζόμενο/η ήταν προαιρετική. Μόνο ένας συμμετέχων δεν επιθυμούσε τη χρήση κάμερας κατά την εν λόγω διαδικασία, γεγονός που έγινε απόλυτα αποδεκτό από την συνεντεύκτρια. Επίσης, πριν από την έναρξη της συνέντευξης, οι συμμετέχοντες ενημερώνονταν για την ανάγκη μαγνητοφώνησής της για τους σκοπούς της έρευνας. Κανένας από τους συμμετέχοντες δεν εμφάνισε κάποιο πρόβλημα όσον αφορά το ζήτημα αυτό. Η προαναφερόμενη διαδικασία διαρκούσε 20 με 25 λεπτά κάθε φορά.

Στη δεύτερη φάση, οι συμμετέχοντες καλούνταν να συμπληρώσουν μια σειρά ερωτηματολογίων, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν η κλίμακα του φόβου του θανάτου, η κλίμακα και το πειραματικό έργο για τις μετά θάνατο πεποιθήσεις και, τέλος, τα δημογραφικά δεδομένα, συμπεριλαμβανομένης και της κλίμακας για τον θρησκευτικό προσανατολισμό των ατόμων. Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, διάρκειας 10 με 15 λεπτών, γινόταν δια ζώσης ή διαδικτυακά μέσω μιας φόρμας ερωτηματολογίων της Google. Αξίζει να αναφερθεί πως, για την καλύτερη και πιο αξιόπιστη διεξαγωγή της έρευνας, δημιουργήθηκαν τέσσερις (4) διαφορετικές ομάδες ερωτηματολογίων (Ομάδα Α, Ομάδα Β, Ομάδα Γ και Ομάδα Δ), συμπεριλαμβανομένων και των ιστοριών, όπου παρουσιάζονταν με διαφορετικά κάθε φορά σειρά τόσο τα ερωτηματολόγια, όσο και οι ερωτήσεις στις δύο ιστορίες. Επιπροσθέτως, η επιλογή της ομάδας των ερωτηματολογίων και των ιστοριών ήταν τυχαία για κάθε εξεταζόμενο.

Η διανομή των ερωτηματολογίων έγινε από την ερευνήτρια. Συνολικά διανεμήθηκαν 156 ερωτηματολόγια σε νεαρούς και μεγαλύτερης ηλικίας ενήλικες, εκ των οποίων αξιοποιήθηκαν τα 144, που αποτέλεσαν και το τελικό δείγμα της έρευνας. Το δείγμα δεν ήταν τυχαιοποιημένο, εφόσον συμμετείχαν μόνο όσοι ήταν πρόθυμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

3. Αποτελέσματα

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας, όπως αυτά προέκυψαν από τις αναλύσεις των δεδομένων, οι οποίες υλοποιήθηκαν με τη βοήθεια του στατιστικού λογισμικού προγράμματος SPSS 23.0. Αρχικά, παρουσιάζεται η περιγραφική στατιστική και τα αποτελέσματα των συσχετίσεων μεταξύ των μεταβλητών της έρευνας. Στη συνέχεια, επιχειρείται η ανάδειξη των αποτελεσμάτων των αναλύσεων που εξέτασαν την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας των συμμετεχόντων στο φόβο του θανάτου και στις πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή. Παράλληλα, γίνεται λόγος για τα αποτελέσματα των αλληλεπιδράσεων της ηλικίας με το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο. Τέλος, αναφέρονται οι μέσοι όροι απόδοσης συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις.

3.1 Περιγραφική στατιστική

Στους Πίνακες 2 και 3 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι (M), οι τυπικές αποκλίσεις (SD) και οι ελάχιστες και οι μέγιστες τιμές όλων των μεταβλητών της έρευνας με βάση την ηλικιακή ομάδα και το φύλο των συμμετεχόντων αντίστοιχα.

Όπως προκύπτει και από άλλες έρευνες (Tomás-Sábado et al., 2007. Zuccala & Abbott, 2021), ο μέσος όρος βαθμολογίας των συμμετεχόντων στη συνολική κλίμακα του φόβου του θανάτου (ΦόβοςΘαν_Συν) ήταν υψηλός ($M = 95.47$, $SD = 19.78$) (βλ. Πίνακα 2). Αντίστοιχα, ο μέσος όρος βαθμολογίας των συμμετεχόντων στην υποκλίμακα του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου (Θαν_Μου) ήταν αρκετά χαμηλός ($M = 18.12$, $SD = 7.29$), ενώ μέσος όρος βαθμολογίας τους στον φόβο της διαδικασίας του δικού τους θανάτου (ΔιαδΘαν_Μου) ήταν χαμηλός προς μέτριος ($M = 23.07$, $SD = 6.73$). Επιπλέον, σύμφωνα με τον Πίνακα 2, ο μέσος όρος βαθμολογίας των συμμετεχόντων στον φόβο του θανάτου των άλλων ατόμων (Θαν_Άλλων) ήταν σχετικά υψηλός ($M = 27.95$, $SD = 5.44$), ενώ ο μέσος όρος βαθμολογίας τους στον φόβο της διαδικασίας του θανάτου των άλλων ατόμων (ΔιαδΘαν_Άλλων) ήταν μέτριος προς υψηλός ($M = 26.33$, $SD = 5.42$).

Από την άλλη πλευρά, με βάση τον Πίνακα 2, ο μέσος όρος απόδοσης συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις (Ψυχοβιολ_Αντ_Συν) ήταν πολύ χαμηλός ($M = 1.07$, $SD = 1.46$). Επίσης, ο μέσος όρος απόδοσης συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις νοητικές και στις συναισθηματικές

καταστάσεις (ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν) ήταν μέτριος ($M = 4.11$, $SD = 3.83$). Ακόμη, όπως προκύπτει και από προηγούμενες έρευνες (Cohen & Hall, 2009. Misailidi & Kornilaki, 2015), ο μέρος όρος βαθμολογίας των συμμετεχόντων στη συνολική κλίμακα των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή (ΜεταΘαν_Συν) ήταν μέτριος ($M = 28.12$, $SD = 11.96$). Τέλος, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2, ο μέρος όρος βαθμολογίας των συμμετεχόντων στη συνολική κλίμακα της θρησκευτικότητας ήταν μέτριος ($M = .00$, $SD = .81$).

Πίνακας 2

Μέσοι όροι, τυπικές αποκλίσεις και εύρος των μεταβλητών της έρευνας για το σύνολο του δείγματος και για κάθε ηλικιακή ομάδα ξεχωριστά

	18 – 35 ετών				60 – 82 ετών				Σύνολο			
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>
<i>Φόβος Θανάτου</i>												
ΦόβοςΘαν_Συν (0 – 140)	97.35	20.04	45	140	93.60	19.48	35	128	95.47	19.78	35	140
Θαν_Μου (0 – 28)	20.29	7.52	7	35	15.94	6.39	7	35	18.12	7.29	7	35
ΔιαδΘαν_Μου (0 – 28)	22.81	6.53	7	35	23.33	6.95	7	35	23.07	6.73	7	35
Θαν_Άλλων (0 – 28)	28.40	5.07	7	35	27.50	5.78	11	35	27.95	5.44	7	35
ΔιαδΘαν_Άλλων (0 – 28)	25.85	5.13	16	35	26.82	5.69	9	35	26.33	5.42	9	35
<i>Πίστη για τη μετά θάνατο ζωή</i>												
ΨυχοβιολΑντ_Συν (0 – 12)	1.43	1.55	0	5	.63	1.21	0	5	1.07	1.46	0	5
ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν (0 – 12)	5.21	3.85	0	11	2.75	3.37	0	10	4.11	3.83	0	11
Συναισθηματικές (0 – 4)	1.37	1.09	0	3	.75	1.05	0	3	1.09	1.11	0	3
Επιθυμίας (0 – 4)	1.89	1.62	0	4	1.10	1.37	0	4	1.54	1.56	0	4
Γνωστικές (0 – 4)	1.95	1.57	0	4	.90	1.23	0	4	1.48	1.51	0	4
ΜεταΘαν_Συν (0 – 50)	31.38	10.32	10	50	24.86	12.66	10	50	28.12	11.96	10	50
<i>Θρησκευτικότητα</i>												
Θρησκ_Συν (-4 – 4)	.27	.75	-2	1	-.27	.78	-3	1	.00	.81	-3	1

Σημείωση. ΦόβοςΘαν_Συν = Φόβος Θανάτου – συνολική κλίμακα, Θαν_Μου = «Ο θάνατός σου», ΔιαδΘαν_Μου = «Η διαδικασία του θανάτου μου», Θαν_Άλλων = «Ο θάνατος των άλλων», ΔιαδΘαν_Άλλων = «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων», ΨυχοβιολΑντ_Συν = Ψυχοβιολογικές καταστάσεις, ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν = Νοητικές – Συναισθηματικές καταστάσεις, ΜεταΘαν_Συν = «Η πίστη στη μεταθανάτια ζωή» – συνολική κλίμακα, Θρησκ_Συν = Θρησκευτικότητα – συνολική κλίμακα

Πίνακας 3

Μέσοι όροι, τυπικές αποκλίσεις και εύρος των μεταβλητών της έρευνας για το σύνολο του δείγματος και για κάθε φύλο ξεχωριστά

	Άνδρες				Γυναίκες				Σύνολο			
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>
<i>Φόβος Θανάτου</i>												
ΦόβοςΘαν_Συν (0 – 140)	93.09	18.94	45	135	97.73	20.42	35	140	95.47	19.78	35	140
Θαν_Μου (0 – 28)	17.06	6.56	7	35	19.12	7.83	7	35	18.12	7.29	7	35
ΔιαδΘαν_Μου (0 – 28)	22.90	6.57	7	35	23.23	6.91	7	35	23.07	6.73	7	35
Θαν_Άλλων (0 – 28)	27.40	5.58	7	35	28.47	5.29	11	35	27.95	5.44	7	35
ΔιαδΘαν_Άλλων (0 – 28)	25.73	5.34	13	35	26.91	5.47	9	35	26.33	5.42	9	35
<i>Πίστη για τη μετά θάνατο ζωή</i>												
ΨυχοβιολΑντ_Συν (0 – 12)	.87	1.37	0	5	1.25	1.52	0	5	1.07	1.46	0	5
ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν (0 – 12)	3.96	3.83	0	11	4.24	3.86	0	10	4.11	3.83	0	11
Συναισθηματικές (0 – 4)	1.11	1.19	0	3	1.07	1.04	0	3	1.09	1.11	0	3
Επιθυμίας (0 – 4)	1.56	1.56	0	4	1.51	1.58	0	4	1.54	1.56	0	4
Γνωστικές (0 – 4)	1.29	1.43	0	4	1.66	1.58	0	4	1.48	1.51	0	4
ΜεταΘαν_Συν (0 – 50)	26.33	11.44	10	50	29.81	12.28	10	50	28.12	11.96	10	50
<i>Θρησκευτικότητα</i>												
Θρησκ_Συν (-4 – 4)	.16	.77	-3	1	-.15	.82	-2	1	.00	.81	-3	1

Σημείωση. ΦόβοςΘαν_Συν = Φόβος Θανάτου – συνολική κλίμακα, Θαν_Μου = «Ο θάνατός σου», ΔιαδΘαν_Μου = «Η διαδικασία του θανάτου μου», Θαν_Άλλων = «Ο θάνατος των άλλων», ΔιαδΘαν_Άλλων = «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων», ΨυχοβιολΑντ_Συν = Ψυχοβιολογικές καταστάσεις, ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν = Νοητικές – Συναισθηματικές καταστάσεις, ΜεταΘαν_Συν = «Η πίστη στη μεταθανάτια ζωή» – συνολική κλίμακα, Θρησκ_Συν = Θρησκευτικότητα – συνολική κλίμακα

3.2 Συσχετίσεις μεταξύ του φόβου του θανάτου και των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο συνέχεια

Στον Πίνακα 4 που ακολουθεί παρουσιάζονται οι αναλύσεις συσχέτισης που έγιναν με τον συντελεστή συσχέτισης r του Pearson μεταξύ των μεταβλητών της έρευνας. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των αναλύσεων συσχέτισης που προέκυψαν, στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στη συνολική κλίμακα του φόβου του θανάτου και τις υποκλίμακες αυτού, από τη μία, και των υποκλιμάκων της μεταξύ τους, από την άλλη. Συγκεκριμένα, στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στην συνολική κλίμακα του φόβου του θανάτου με τις υποκλίμακές του «Ο θάνατός σου», $r(144) = .79, p < .01$, «Η διαδικασία του θανάτου σου», $r(144) = .83, p < .01$, «Ο θάνατος των άλλων», $r(144) = .77, p < .01$, και «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων», $r(144) = .76, p < .01$. Ακόμη, στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα (α) στην υποκλίμακα «Ο θάνατός σου» και με τις υπόλοιπες τρεις (3) υποκλίμακες, $r(144) = .58, p < .01$, $r(144) = .43, p < .01$ και $r(144) = .38, p < .01$, (β) στην υποκλίμακα «Η διαδικασία του θανάτου σου» και με τις υπόλοιπες δύο (2) υποκλίμακες, $r(144) = .50, p < .01$ και $r(144) = .52, p < .01$, και (γ) στη υποκλίμακα «Ο θάνατος των άλλων» με την υποκλίμακα «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων», $r(144) = .61, p < .01$.

Επιπλέον, όπως φαίνεται και από τα αποτελέσματα των αναλύσεων συσχέτισης του Πίνακα 4, στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση βρέθηκε και μεταξύ της συνολικής κλίμακας των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή και της απόδοσης συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, $r(114) = .53, p < .01$ και $r(114) = .62, p < .01$. Τέλος, στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στην απόδοση συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, $r(114) = .64, p < .01$.

Ωστόσο, μόνο η υποκλίμακα του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου βρέθηκε να συσχετίζεται σημαντικά με τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Συγκεκριμένα, η υποκλίμακα του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου (Θαν_Μου) βρέθηκε να συσχετίζεται στατιστικώς σημαντικά θετικά με την απόδοση συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις (Ψυχοβιολ_Αντ_Συν), $r(114) = .27, p < .01$, και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις (Συν_Επιθ_Γνωσ_Συν), $r(114) = .26, p < .01$. Ακόμη, η κλίμακα της θρησκευτικότητας (Θρησκ_Συν) έδειξε στατιστικώς σημαντική αρνητική σχέση με την κλίμακα της πίστης στη μεταθανάτια

ζωή (ΜεταΘαν_Συν), $r(114) = -.37, p < .01$, από τη μία, και, συγχρόνως, στατιστικώς σημαντική θετική σχέση με την απόδοση συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, $r(114) = .34, p < .01$.

Πίνακας 4

Διμεταβλητές συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών της έρευνας

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>Φόβος Θανάτου</i>												
1. ΦόβοςΘαν_Συν	-											
2. Θαν_Μου	.79**	-										
3. ΔιαδΘαν_Μου	.83**	.58**	-									
4. Θαν_Άλλων	.77**	.43**	.50**	-								
5. ΔιαδΘαν_Άλλων	.76**	.38**	.52**	.61**	-							
<i>Πίστη για τη μετά θάνατο ζωή</i>												
6. ΨυχοβιολΑντ_Συν	.14	.27**	.13	-.01	.02	-						
7. ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν	.14	.26**	.11	.07	.04	.64**	-					
8. Συναισθηματικές	.16	.22*	.11	.08	.05	.49**	.89**	-				
9. Επιθυμίας	.14	.22*	.06	.08	.05	.56**	.93**	.77**	-			
10. Γνωστικές	.15	.26**	.13	.03	.01	.69**	.91**	.72**	.75**	-		
11. ΜεταΘαν_Συν	.00	.10	.00	-.08	-.06	.53**	.62**	.52**	.52**	.65**	-	
<i>Θρησκευτικότητα</i>												
12. Θρησκ_Συν	-.09	-.06	-.11	-.03	-.07	.12	.34**	.25**	.40**	.25**	-.37**	-

Σημείωση. ΦόβοςΘαν_Συν = Φόβος Θανάτου – συνολική κλίμακα, Θαν_Μου = «Ο θάνατός σου», ΔιαδΘαν_Μου = «Η διαδικασία του θανάτου μου», Θαν_Άλλων = «Ο θάνατος των άλλων», ΔιαδΘαν_Άλλων = «Η διαδικασία του θανάτου των άλλων», ΨυχοβιολΑντ_Συν = Ψυχοβιολογικές καταστάσεις, ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν = Νοητικές – Συναισθηματικές καταστάσεις, ΜεταΘαν_Συν = «Η πίστη στη μεταθανάτια ζωή» – συνολική κλίμακα, Θρησκ_Συν = Θρησκευτικότητα – συνολική κλίμακα

* $p < .05$, ** $p < .01$

3.3 Αναλύσεις συνδιακύμανσης

Σε μια προσπάθεια να διερευνηθεί εάν η ηλικία, το φύλο, το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων και η θρησκευτικότητα είχαν επίδραση στις απαντήσεις της κλίμακας του φόβου του θανάτου και των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή, πραγματοποιήθηκαν δύο (2) πολυμεταβλητές αναλύσεις συνδιακύμανσης (MANCOVAs). Ανεξάρτητες μεταβλητές ήταν οι ηλικιακές ομάδες (18 – 35 ετών και 60 – 82 ετών), το φύλο (άνδρες και γυναίκες), το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων (χαμηλό, μεσαίο και υψηλό) και η θρησκευτικότητα (χαμηλό, μεσαίο και υψηλό), και εξαρτημένες μεταβλητές ήταν ο φόβος του θανάτου και η κλίμακα της «Πίστης στη μεταθανάτια ζωή», από τη μία, και η απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας, από την άλλη. Επιπρόσθετα, προκειμένου να εξεταστεί η διαφορά των κοινωνικο-μορφωτικών επιπέδων μεταξύ τους, καθώς επίσης και των επιπέδων της θρησκευτικότητας, έγιναν post hoc αναλύσεις με τη χρήση του κριτηρίου *t*. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια.

3.3.1 Επίδραση της ηλικίας, του φύλου του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στην κλίμακα του φόβου του θανάτου

Αναφορικά με τον φόβο θανάτου, τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης έδειξαν πως μόνο η επίδραση της ηλικίας στη βαθμολογία της κλίμακας του φόβου του θανάτου (ΦόβοςΘαν_Συν) ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 135) = 8.00, p = .005, \eta^2 = .056$. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, οι νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου ($M = 97.35, SD = 20.04$) σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες ($M = 93.60, SD = 19.48$). Αντίθετα, η επίδραση του φύλου, $F(1, 135) = 2.28, p = .133, \eta^2 = .017$, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου, $F(2, 135) = 1.85, p = .160, \eta^2 = .027$, και της θρησκευτικότητας, $F(1, 135) = 1.91, p = .169, \eta^2 = .014$, δεν βρέθηκε να ήταν στατιστικά σημαντική.

Παράλληλα, η αλληλεπίδραση της ηλικίας με το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο βρέθηκε ότι ήταν στατιστικά σημαντική στη συνολική κλίμακα του φόβου του θανάτου, $F(1, 135) = 4.68, p = .032, \eta^2 = .034$. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου ($M = 100.16, SD = 4.88$) σε σχέση με τους νεαρούς ενήλικες του μεσαίου κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου ($M = 97.33, SD = 2.68$). Αντίστοιχα, στην περίπτωση των μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων, τα αποτελέσματα αντιστράφηκαν, με τους

υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες να αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου ($M = 67.97, SD = 13.81$) σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες που ανήκουν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο ($M = 92.74, SD = 3.77$).

3.3.2 Επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις υποκλίμακες του φόβου του θανάτου

Όσον αφορά το φόβο του θανάτου του ίδιου του ατόμου (Θαν_Μου), τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης έδειξαν πως μόνο η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 135) = 9.38, p = .003, \eta^2 = .065$. Σύμφωνα με τον Πίνακα 2, οι νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου του δικού τους θανάτου ($M = 20.29, SD = 7.52$) σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες ($M = 15.94, SD = 6.39$). Ωστόσο, η επίδραση του φύλου, $F(1, 135) = 2.72, p = .101, \eta^2 = .020$, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου, $F(2, 135) = .53, p = .586, \eta^2 = .008$, και της θρησκευτικότητας, $F(1, 135) = 3.85, p = .052, \eta^2 = .028$, δεν βρέθηκε να ήταν στατιστικά σημαντική.

Ακόμη, σε ό, τι αφορά τον φόβο της διαδικασίας του θανάτου του ίδιου του ατόμου (ΔιαδΘαν_Μου), τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης έδειξαν πως η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 135) = 4.49, p = .036, \eta^2 = .032$. Με βάση τον Πίνακα 2, οι μεγαλύτεροι ηλικιακά ενήλικες ανέφεραν σχετικά υψηλότερα επίπεδα φόβου της διαδικασίας του δικού τους θανάτου ($M = 23.33, SD = 6.95$) σε σύγκριση με τους νεαρούς ενήλικες ($M = 22.81, SD = 6.53$). Επιπλέον, η επίδραση του φύλου, $F(1, 135) = .26, p = .605, \eta^2 = .002$, και της θρησκευτικότητας, $F(1, 135) = .92, p = .339, \eta^2 = .007$, δεν βρέθηκε να ήταν στατιστικά σημαντική. Αντίθετα, με βάση τα αποτελέσματα συνδιακύμανσης, η επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο της διαδικασίας του θανάτου του ίδιου του ατόμου ήταν στατιστικά σημαντική, $F(2, 135) = 4.90, p = .009, \eta^2 = .068$. Οι post-hoc αναλύσεις έδειξαν ότι μόνο οι ενήλικες που ανήκαν στο χαμηλό κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου της διαδικασίας του δικού τους θανάτου ($M = 25.31, SD = 6.57$) σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο ($M = 21.87, SD = 6.44$).

Επιπρόσθετα, η ανάλυση συνδιακύμανσης έδειξε πως η επίδραση της ηλικίας στο φόβο του θανάτου των άλλων ατόμων (Θαν_Άλλων) ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 135) = 4.20, p = .042, \eta^2 = .030$. Με βάση τον Πίνακα 2, οι νεαροί ενήλικες ανέφεραν σχετικά υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου των άλλων ατόμων ($M = 28.40, SD = 5.07$) σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες ($M = 27.50, SD = 5.78$). Από την άλλη, η επίδραση του φύλου, $F(1, 135) = 2.00, p = .159, \eta^2 = .015$, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου, $F(2, 135) = 1.20, p = .302, \eta^2 = .018$, και της θρησκευτικότητας, $F(1, 135) = .78, p = .377, \eta^2 = .006$, δεν βρέθηκε να ήταν στατιστικά σημαντική. Ακόμη, η αλληλεπίδραση της ηλικίας με το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο βρέθηκε ότι ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 135) = 4.16, p = .043, \eta^2 = .030$. Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι οι υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου των άλλων ατόμων ($M = 28.83, SD = 1.34$) σε σχέση με τους νεαρούς ενήλικες του μεσαίου κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου ($M = 28.42, SD = .73$). Αντίστοιχα, στην περίπτωση των μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων, τα αποτελέσματα αντιστράφηκαν, με εκείνους που ανήκαν στο υψηλό κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο να αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου των άλλων ατόμων ($M = 21.17, SD = 3.79$) σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο ($M = 28.52, SD = 1.03$).

Τέλος, τα αποτελέσματα των αναλύσεων συνδιακύμανσης έδειξαν πως η επίδραση της ηλικίας, $F(1, 135) = 2.76, p = .099, \eta^2 = .020$, του φύλου, $F(1, 135) = 1.69, p = .195, \eta^2 = .012$, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου, $F(2, 135) = 2.31, p = .103, \eta^2 = .033$, και της θρησκευτικότητας, $F(1, 135) = .18, p = .672, \eta^2 = .001$, στο φόβο της διαδικασίας του θανάτου των άλλων ατόμων (ΔιαδΘαν_Άλλων) δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Μόνο η αλληλεπίδραση της ηλικίας με το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο βρέθηκε ότι ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 135) = 7.14, p = .008, \eta^2 = .051$. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου της διαδικασίας του θανάτου των άλλων ($M = 26.68, SD = 1.34$) σε σχέση με τους νεαρούς ενήλικες του μεσαίου κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου ($M = 25.66, SD = .74$). Αντίστοιχα, στην περίπτωση των μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων, τα αποτελέσματα αντιστράφηκαν, με τους υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες να αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα φόβου στην εν λόγω υποκλίμακα ($M = 18.08, SD =$

3.80) σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο ($M = 27.31, SD = 1.04$).

3.3.3 Επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή

Αναφορικά με την απόδοση συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις, τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνδιακύμανσης έδειξαν πως μόνο η επίδραση της ηλικίας, $F(1, 104) = 4.00, p = .048, \eta^2 = .037$, βρέθηκε να ήταν στατιστικά σημαντική. Σύμφωνα με τον Πίνακα 2, οι νεαροί ενήλικες απέδωσαν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις ($M = 1.43, SD = 1.55$) σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες ($M = .63, SD = 1.21$). Αντίθετα, η επίδραση του φύλου, $F(1, 104) = 2.91, p = .091, \eta^2 = .027$, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου, $F(2, 104) = .00, p = .991, \eta^2 = .000$, και της θρησκευτικότητας, $F(1, 104) = 3.24, p = .074, \eta^2 = .030$, δεν βρέθηκε να ήταν στατιστικά σημαντική.

Συγχρόνως, όσον αφορά την απόδοση συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατο στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις (ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν), η ανάλυση συνδιακύμανσης έδειξε πως η επίδραση της ηλικίας ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 104) = 7.75, p = .006, \eta^2 = .069$. Με βάση τον Πίνακα 2, οι νεαροί ενήλικες απέδωσαν συχνότερα συνέχεια στις συναισθηματικές/επιθυμίες/γνωστικές καταστάσεις ($M = 5.21, SD = 3.85$) σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες ($M = 2.75, SD = 3.37$). Ακόμη, η επίδραση της θρησκευτικότητας βρέθηκε ότι ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 104) = 27.90, p = .000, \eta^2 = .212$. Οι post-hoc αναλύσεις έδειξαν ότι οι ενήλικες που ανήκαν στο μεσαίο επίπεδο θρησκευτικότητας απέδιδαν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις ($M = 4.37, SD = 3.83$) σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο χαμηλό επίπεδο θρησκευτικότητας ($M = 2.70, SD = 3.31$). Συγχρόνως, οι ενήλικες που ανήκαν στο υψηλό επίπεδο θρησκευτικότητας απέδιδαν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις ($M = 6.05, SD = 3.89$) σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο χαμηλό επίπεδο θρησκευτικότητας ($M = 2.70, SD = 3.31$). Ωστόσο, η επίδραση του φύλου, $F(1, 104) = .06, p = .798, \eta^2 = .001$, και του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου, $F(2, 104) = .21, p = .808, \eta^2 = .004$, δεν βρέθηκαν να ήταν στατιστικά σημαντική.

Τέλος, σε ό, τι αφορά την συνολική κλίμακα των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή (ΜεταΘαν_Συν), τα αποτελέσματα των αναλύσεων συνδιακύμανσης έδειξαν ότι μόνο η επίδραση της θρησκευτικότητας ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1, 134) = 47.38, p = .000, \eta^2 = .261$. Οι post-hoc αναλύσεις έδειξαν ότι οι ενήλικες που ανήκαν στο μεσαίο επίπεδο θρησκευτικότητας ανέφεραν υψηλότερη πίστη στη μετά θάνατο ζωή ($M = 30.42, SD = 11.52$) σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο χαμηλό επίπεδο θρησκευτικότητας ($M = 25.64, SD = 9.95$). Αντίθετα, η επίδραση της ηλικίας, $F(1, 134) = 2.21, p = .139, \eta^2 = .016$, του φύλου, $F(1, 134) = .24, p = .622, \eta^2 = .002$, και του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου, $F(2, 134) = 1.87, p = .157, \eta^2 = .027$, δεν βρέθηκε να είναι στατιστικά σημαντική.

3.4 Αναλύσεις παλινδρόμησης

Προκειμένου να διαπιστωθεί εάν και σε ποιο βαθμό η ηλικία, το φύλο, το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο, η θρησκευτικότητα και οι πεποιθήσεις των συμμετεχόντων για τη μετά θάνατο ζωή προέβλεπαν μέρος της διακύμανσης του φόβου του θανάτου, πραγματοποιήθηκαν δύο (2) πολλαπλές αναλύσεις γραμμικής παλινδρόμησης με τη μέθοδο *stepwise*. Σε κάθε ανάλυση παλινδρόμησης, ανεξάρτητες μεταβλητές ήταν η ηλικία, το φύλο, το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο, η θρησκευτικότητα και οι πεποιθήσεις των ενηλίκων για τη μετά θάνατο ζωή, ενώ εξαρτημένες μεταβλητές ήταν ο φόβος του θανάτου (ΦόβοςΘαν_Συν) και οι υποκλίμακες αυτού (Θαν_Μου, ΔιαδΘαν_Μου, Θαν_Άλλων, ΔιαδΘαν_Άλλων) ξεχωριστά.

Στους Πίνακες 5 και 6 παρουσιάζονται τα στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα από τις αναλύσεις παλινδρόμησης. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, οι ανεξάρτητες μεταβλητές εξηγούσαν το 14% της διακύμανσης του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου (Θαν_Μου), $F(1,141) = 12.64, p < .001, R^2 = .14$. Το μεγαλύτερο μέρος της διακύμανσης το εξηγούσε η ηλικία ($\beta = -.41, p < .001$), ακολουθούμενη από τη θρησκευτικότητα ($\beta = -.22, p < .01$). Ακόμη, σύμφωνα με τον Πίνακα 6, η ανεξάρτητη μεταβλητή της απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις εξηγούσε το 6% της διακύμανσης του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου (Θαν_Μου), $F(1,112) = 9.41, p < .01, R^2 = .06, (\beta = .27, p < .01)$.

Πίνακας 5

Ιεραρχική ανάλυση παλινδρόμησης του φόβου του θανάτου στην ηλικία και στη θρησκευτικότητα

Ανεξάρτητες μεταβλητές			Ηλικία			Φύλο			Κοινωνικο-μορφωτικό Επίπεδο			Θρησκευτικότητα			ΜεταΘαν_Συν			
Εξαρτημένη μεταβλητή	Adjusted R ²	F	p	β	t	p	β	t	p	β	t	p	β	t	p	β	t	p

Σημείωση. Θαν_Μου = «Ο θάνατός σου», ΜεταΘαν_Συν = «Η πίστη στη μεταθανάτια ζωή» – συνολική κλίμακα

*p < .05, **p < .01

Πίνακας 6

Ιεραρχική ανάλυση παλινδρόμησης του φόβου του θανάτου στην απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας

Ανεξάρτητες μεταβλητές				Ψυχοβιολ_Αντ_Συν			ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν		
Εξαρτημένη μεταβλητή	Adjusted R ²	F	p	β	t	p	β	t	p

Σημείωση. Θαν_Μου = «Ο θάνατός σου», Ψυχοβιολ_Αντ_Συν = Ψυχοβιολογικές/Αντιληπτικές καταστάσεις, ΣυνΕπιθΓνωσ_Συν = Συναισθηματικές/Επιθυμίες/Γνωστικές καταστάσεις

*p < .05, **p < .01

3.5 Περαιτέρω αναλύσεις για την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας

3.5.1 Απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στην κάθε κατάσταση

Σύμφωνα με τον έλεγχο των μέσων όρων απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, οι μέσοι όροι απόδοσης ήταν στατιστικά σημαντικά ανεξάρτητοι, με τις νοητικές και τις συναισθηματικές καταστάσεις ($M = 4.11$, $SD = 3.83$) να αποδίδονται συχνότερα σε σχέση με τις ψυχοβιολογικές καταστάσεις συνολικά ($M = 1.07$, $SD = 1.46$) ($t = -10.463$, $df = 113$, $p < .001$). Στο Γράφημα 1 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις.

Γράφημα 1.

Μέσοι όροι απόδοσης συνέχειας/ασυνέχειας μετά θάνατον στην κάθε κατάσταση

3.5.2 Αλλαγή αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων

Συμπληρωματικά με τα παραπάνω, διαπιστώθηκε ότι στις δύο (2) ερωτήσεις των συναισθηματικών καταστάσεων που αφορούσαν τα αρνητικά συναισθήματα, διαπιστώθηκε αλλαγή αυτών σε αντίστοιχα θετικά. Πιο αναλυτικά, στην ερώτηση

«Πιστεύεις ότι είναι ακόμη θυμωμένος με τη γυναίκα του τη Μάρθα/Πιστεύεις ότι είναι ακόμη θυμωμένη με την κόρη της τη Δανάη;», από τους συνολικά 114 συμμετέχοντες ($M = .31, SD = .93$) οι 14 (το 12% δηλαδή του πληθυσμού του δείγματος) εξέφρασαν αλλαγή στα αρνητικά συναισθήματα των ηρώων, με την πλειονότητα αυτών να πιστεύει στη συγχώρεση (το 7% δηλαδή του πληθυσμού του δείγματος). Από την άλλη, στην ερώτηση «Πιστεύεις ότι είναι ακόμη πληγωμένος από τη συμπεριφορά της γυναίκας του χτες το βράδυ/Πιστεύεις ότι είναι ακόμη πληγωμένης που η Δανάη ήταν απόμακρη προς αυτήν τελευταία;», από τους 114 συμμετέχοντες ($M = .24, SD = .86$) οι 10 (το 8% δηλαδή του πληθυσμού του δείγματος) εξέφρασαν αλλαγή των αρνητικών συναισθημάτων των πρωταγωνιστών των ιστοριών, με τους περισσότερους να αναφέρουν επίσης πίστη στη συγχώρεση (το 3% δηλαδή του πληθυσμού του δείγματος).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο: ΣΥΖΗΤΗΣΗ

4. Συζήτηση

Η παρούσα έρευνα είχε ως στόχους: (1) να εξετάσει τη σχέση του φόβου του θανάτου με την πίστη στη μετά θάνατο ζωή, (2) να διερευνήσει την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας των ενηλίκων στο φόβο του θανάτου και στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή μεμονωμένα, και (3) να μελετήσει τις τυχόν διαφορές στην απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, ανάμεσα σε δύο (2) διαφορετικές ηλικιακές ομάδες ενηλίκων (18 – 35 ετών και 60 – 82 ετών). Τα ευρήματά της παρουσιάζονται αναλυτικά ακολούθως.

4.1 Σχέση ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Η πίστη για τη μετά θάνατο ζωή εξετάστηκε με δύο τρόπους, μέσω μίας κλίμακα και ενός πειραματικού έργου απόδοσης συνέχειας/ασυνέχειας. Τα αποτελέσματα για τη σχέση ανάμεσα στις επιδόσεις των συμμετεχόντων στις κλίμακες για το φόβο του θανάτου και την πίστη στη μετά θάνατο ζωή δεν έδειξαν να υπάρχει κάποιου είδους σχέση. Παρόμοια αποτελέσματα βρέθηκαν και σε ό, τι αφορά τις υποκλίμακες του φόβου θανάτου με την κλίμακα της πίστης στη μετά θάνατο ζωή. Αντίθετα, οι συσχετίσεις ανάμεσα στην κλίμακα για το φόβο του θανάτου και στο πειραματικό έργο για τη μετά θάνατο συνέχεια/ασυνέχεια των ψυχοβιολογικών και των νοητικών και των συναισθηματικών καταστάσεων έδειξε ότι υπάρχει θετική σχέση ανάμεσά τους. Συγκεκριμένα, βρέθηκε πως η απόδοση μετά θάνατο συνέχειας στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις συσχετίστηκε θετικά με την υποκλίμακα του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου.

Εκτός, όμως, από την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, καταδείχθηκε ότι ο φόβος του θανάτου του ίδιου του ατόμου μπορούσε να προβλεφθεί από την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις, καθώς επίσης και από την ηλικία των συμμετεχόντων και το επίπεδο θρησκευτικότητας αυτών. Δηλαδή, όσο πιο συχνά απέδιδαν μετά θάνατο συνέχεια στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις οι συμμετέχοντες, τόσο πιο πολύ φόβο ανέφεραν για τον δικό τους θάνατο. Αντίστοιχα, όσο αυξάνεται η ηλικία και η θρησκευτικότητα των συμμετεχόντων, τόσο αυξάνεται και ο φόβος τους για τον δικό τους θάνατο.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας δεν συμφωνούν με προηγούμενα ερευνητικά ευρήματα, όπου ανέφεραν την ύπαρξη μιας αρνητικής σχέσης ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και στις πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή (Harding et al., 2005. Hui & Coleman, 2012. Lundh & Radon, 1998. Ochsmann, 1984. Wink & Scott, 2005). Οι πιθανοί λόγοι στους οποίους θα μπορούσε να αποδοθεί αυτή η ασυμφωνία είναι αρκετοί και περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων, τη χρήση διαφορετικών ψυχομετρικών εργαλείων για την αξιολόγηση, τόσο του φόβου θανάτου, όσο και των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή, το διαφορετικό ηλικιακό εύρος των ενηλίκων και το δείγμα των ατόμων που συμμετείχαν σε κάθε έρευνα.

Ωστόσο, τα παρόντα αποτελέσματα φαίνεται να έρχονται σε μερική συμφωνία με τα ερευνητικά αποτελέσματα των Berman και Hays (1973, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), και του Kurlychek (1976, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη μίας θετικής σχέσης ανάμεσα στο φόβο του θανάτου και τις πεποιθήσεις των ενηλίκων για τη μεταθανάτια ζωή. Συγκεκριμένα, κατά τους Berman και Hays (1973, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), όπου χρησιμοποιήθηκαν Οι κλίμακες Fear of Death Scale (CL – FODS) των Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις), και Belief in the Afterlife – Φόρμα Α (BAS) των Osarchuk και Tatz για τη μέτρηση του φόβου του θανάτου και των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατο ζωή αντιστοίχως σε ένα δείγμα νεαρών ενηλίκων, εντοπίστηκε μία θετική συσχέτιση μεταξύ του φόβου του θανάτου και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων.

Ομοίως, σύμφωνα με την έρευνα του Kurlychek (1976, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), στην οποία χρησιμοποιήθηκαν τα ίδια μέτρα αξιολόγησης του φόβου του θανάτου και των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, βρέθηκε μία θετική σχέση ανάμεσα στις πεποιθήσεις για τη μετά θάνατο ζωή και το φόβο του θανάτου των άλλων ατόμων. Στην προσπάθεια, μάλιστα, ερμηνείας αυτών των αποτελεσμάτων, ο ίδιος υποστήριξε πως οι πεποιθήσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία ενηλίκων για τη μεταθανάτια ζωή αυξήθηκαν ως απάντηση στον υψηλό φόβο του θανάτου που βιώνουν. Με βάση τα παραπάνω, λοιπόν, θα μπορούσε, ενδεχομένως, να υποστηριχθεί πως και η απόδοση συνέχειας μετά θάνατο στις ψυχοβιολογικές καταστάσεις και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις είναι συχνότερη ως απάντηση στον υψηλό φόβο που βιώνουν οι ενήλικες για τον θάνατό τους.

4.2 Επίδραση ηλικίας, φύλου, κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και θρησκευτικότητας

4.2.1 Επίδραση της ηλικίας στο φόβο του θανάτου

Όσον αφορά το φόβο του θανάτου των ενηλίκων της έρευνας, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν πως όντως οι απαντήσεις των συμμετεχόντων διέφεραν ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα στην οποία ανήκαν. Συγκεκριμένα, βρέθηκε πως οι νεαροί ενήλικες (18 – 35 ετών) σημείωσαν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες (60 – 82 ετών). Ακόμη, σε ό, τι αφορά τις υποκλίμακες του φόβου του θανάτου, μόνο οι υποκλίμακες του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου, του φόβου της διαδικασίας του θανάτου του ίδιου του ατόμου και του φόβου του θανάτου των άλλων των ατόμων παρουσίασαν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα. Ειδικότερα, οι νεαροί ενήλικες βρέθηκαν να αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα φόβου του δικού τους θανάτου και του θανάτου των άλλων ατόμων σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες. Αντίθετα, οι μεγαλύτεροι ηλικιακά ενήλικες έδειξαν να αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα φόβου της διαδικασίας του δικού τους θανάτου σε σχέση με τους νεαρούς ενήλικες. Συγχρόνως, η ηλικία δεν βρέθηκε να επιδρά στην υποκλίμακα της διαδικασίας του θανάτου των άλλων ατόμων.

Τα ευρήματα αυτά είναι σε συμφωνία με αντίστοιχα των Russac et al. (2007), όπου εντοπίστηκαν διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις των ενηλίκων (18 έως 87 ετών) ανάλογα με την ηλικία στην οποία ανήκαν στο συνολικό επίπεδο του φόβου του θανάτου. Συγκεκριμένα, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας των είκοσι ετών (20 – 30), οι ενήλικες ανέφεραν υψηλό επίπεδο φόβου του θανάτου, ενώ από τις αρχές τις δεκαετίας των εξήντα (60) ετών και πάνω, οι ενήλικες ανέφεραν σχετικά χαμηλό ή χαμηλότερο επίπεδο φόβου του θανάτου. Όμοια ευρήματα έχουν βρεθεί και σε έρευνα της Démuthonά (2011), η οποία, σε δείγμα ενηλίκων 18 έως 69 ετών έδειξε πως οι ενήλικες μέχρι και κάτω των σαράντα (40) ετών ανέφεραν υψηλότερο επίπεδο φόβου θανάτου σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες.

Ακόμη, τα προαναφερθέντα ευρήματα είναι σε συμφωνία με εκείνα της Démuthonά (2011) και σε ό, τι αφορά τα υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου που έδειξαν να αναφέρουν οι νεαροί ενήλικες σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες της έρευνας. Ταυτόχρονα, παρεμφερή αποτελέσματα έχουν διαπιστωθεί στο παρελθόν και σε έρευνα των MacLeod et al., 2016, που

αναφέρουν ότι οι νεαροί ενήλικες σημείωσαν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου των άλλων ατόμων σε σχέση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες.

Ωστόσο, όσον αφορά τις υψηλότερες επιδόσεις των μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων στην υποκλίμακα του φόβου της διαδικασίας του δικού τους θανάτου, καμία έρευνα μέχρι σήμερα, που ~~να~~ έχει χρησιμοποιήσει το ίδιο εργαλείο μέτρησης του φόβου θανάτου, δεν έχει παρουσιάσει όμοια αποτελέσματα. Παρ' όλα αυτά, παλαιότερη έρευνα των Fortner και Neimeyer (1999, όπ. αναφ. στο Abdel-Khalek & Neimeyer, 2017) αναφέρει ότι η σχέση της ηλικίας με το φόβο του θανάτου είναι θετική, με τους μεγαλύτερους σε ηλικία ενήλικες, να εκδηλώνουν υψηλότερο φόβο για τον θάνατο.

Συνεπώς, με βάση τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, είναι δυνατό να υποστηριχθεί πως οι νεότεροι ενήλικες, ενδεχομένως, αναφέρουν συνολικά υψηλότερο φόβο του θανάτου σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες λόγω της γενικότερης άρνησής τους απέναντι στις σκέψεις που αφορούν τον θάνατο. Επιπλέον, η πιθανότητα του να πεθάνουν φαντάζει για εκείνους ως κάτι ιδιαίτερα αφύσικο και τρομακτικό, καθιστώντας με τον τρόπο αυτό τα επίπεδα του φόβου του θανάτου τους υψηλά (Démuthová, 2011). Από την άλλη, κατά τους Russac et al. (2007), τα παραπάνω ευρήματα είναι δυνατό να στηρίζονται και στην πιθανότητα της αναπαραγωγικής διαδικασίας με την οποία συνδέονται κατά κάποιο τρόπο οι νεαροί ενήλικες. Παραδείγματος χάριν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι νεαροί ενήλικες, ανεξαρτήτου φύλου, βρίσκονται στο απόγειο των αναπαραγωγικών τους ικανοτήτων τη στιγμή που ο φόβος του θανάτου βρίσκεται στο αποκορύφωμά του. Οι πιθανές επιπτώσεις που μπορεί να επιφέρει ο θάνατός τους στην απόκτηση απογόνων είναι ιδιαίτερα κρίσιμος. Αυτό έχει σαν αποτελέσματα την αύξηση του επιπέδου του φόβου του θανάτου και την κορύφωση των ανησυχιών τους για τη θνητότητά τους.

Συγχρόνως, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας ενδεχομένως να στηρίζονται και στην ικανότητα των μεγαλύτερης ηλικίας ενηλίκων να αναδιοργανώνουν τη σκέψη και τη συμπεριφορά τους απέναντι σε ζητήματα αυξημένου φόβου του θανάτου, χρησιμοποιώντας κατάλληλες για εκείνους στρατηγικές (π.χ. όπως είναι η θρησκευτική πίστη, ο θεσμός της οικογένειας, η γνωστική τους αναδιοργάνωση, η εστίαση στην αντιμετώπιση των προβλημάτων τους και η συνεχής παραγωγικότητα). Κατά τον Cicirelli (2003), τέτοιου είδους στρατηγικές αποδεικνύονται αρκετά βοηθητικές στην επίλυση του φόβου του θανάτου για την εν λόγω ηλικιακή ομάδα. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Kastenbaum (2000, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007), οι περισσότεροι

άνθρωποι εκφράζουν χαμηλότερο φόβο για τον θάνατο είτε γιατί ο ίδιος ο θάνατος δεν απειλεί πολλές από τις ανθρώπινες αξίες, είτε γιατί υφίστανται μια συνεχής αναπτυξιακή διαδικασία μέσω της οποίας έρχονται σε συμφωνία με τη θνητότητά τους. Ωστόσο, με βάση τα λεγόμενα του Neimeyer (1988, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007), τα μειωμένα επίπεδα φόβου του θανάτου ίσως να οφείλονται στη χαμηλή ποιότητα της ζωής των ατόμων, λειτουργώντας ως κάτι ελκυστικό.

4.2.2 Επίδραση του φύλου στο φόβο του θανάτου

Σε ό, τι αφορά την επίδραση του φύλου στο φόβο του θανάτου των συμμετεχόντων, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας δεν έδειξαν κάποιο στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα τόσο για τη συνολική κλίμακα, όσο και για τις υποκλίμακες αυτής, γεγονός που έρχεται σε συμφωνία με παλαιότερες έρευνες των Aronow et al. (1980, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), των Conte et al. (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), των Mullins και Lopez (1982, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) και της Viney (1984, όπ. αναφ. στο Russac et al., 2007). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις παραπάνω έρευνες, διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει κάποιο είδος σύνδεσης του φύλου με το φόβο θανάτου των ενηλίκων, ερχόμενες σε σύγκρουση με άλλες έρευνες που ανέφεραν ότι οι γυναίκες (π.χ. Russac et al., 2007) ή οι άνδρες (π.χ. Robinson & Wood, 1984, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994) είχαν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου.

4.2.3 Επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου

Αναφορικά με την επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στο φόβο του θανάτου, μόνο η υποκλίμακα του φόβου της διαδικασίας του θανάτου του ίδιου του ατόμου βρέθηκε να επηρεάζεται αρνητικά. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι οι ενήλικες που ανήκαν σε χαμηλό κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο, ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου της διαδικασίας του δικού τους θανάτου σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο. Συγχρόνως, σε συνδιασμό με τα παραπάνω ευρήματα και την επίδραση της ηλικίας στην εν λόγω υποκλίμακα, όπου υπερίσχυαν οι μεγαλύτεροι ηλικιακά ενήλικες, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα παρόντα ευρήματα της συμφωνούν με εκείναν προηγούμενων ερευνών (Azaiza et al., 2010. Cole, 1976, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994. Mutran et al., 1982, όπ. αναφ. στο Azaiza et al., 2010). Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με την σχετική βιβλιογραφία, τα λιγότερο μορφωμένα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας εκφράζουν υψηλότερα επίπεδα φόβου για το θάνατο σε σχέση με τους νεαρούς ενήλικες. Μάλιστα, μια πιθανή εξήγηση του προαναφερθέντος ευρήματος

μπορεί να θεωρηθεί ότι οι περισσότεροι συμμετέχοντες της παρούσας έρευνας που ανήκαν στο χαμηλό κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο ήταν γυναίκες, γεγονός που φαίνεται να έχει παρατηρηθεί και σε παλαιότερη έρευνα των Azaiza et al., 2010.

Επιπρόσθετα, με βάση τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, διαπιστώθηκε πως η αλληλεπίδραση της ηλικίας με το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο στον συνολικό φόβο θανάτου ήταν στατιστικά σημαντική. Ειδικότερα, βρέθηκε ότι οι υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου θανάτου σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο. Αντίστοιχα, στην περίπτωση των μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων, τα αποτελέσματα αντιστράφηκαν, με τους υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες να αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο. Ακόμη, όσον αφορά τις υποκλίμακες του φόβου του θανάτου των άλλων ατόμων, καθώς επίσης και του φόβου της διαδικασίας του θανάτου των άλλων ατόμων, βρέθηκε ότι οι υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου νεαροί ενήλικες ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα φόβου και στις δύο (2) υποκλίμακες σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο. Παράλληλα, στην περίπτωση των μεγαλύτερων ηλικιακά ενηλίκων, τα αποτελέσματα αντιστράφηκαν, με τους υψηλού κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες να αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου των άλλων ατόμων και της διαδικασίας του θανάτου των άλλων ατόμων σε σχέση με εκείνους που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο.

Τα εν λόγω ευρήματα, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, έρχονται σε συμφωνία με αντίστοιχα του Cole (1976, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), των Azaiza et al. (2010) και των Mutran et al. (1982, όπ. αναφ. στο Azaiza et al., 2010), με τους μεγαλύτερους σε ηλικία ενήλικες που ανήκαν σε χαμηλότερο κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο να αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου. Ωστόσο, όσον αφορά τους νεαρούς ενήλικες, καμία δημοσιευμένη έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει αναφέρει παρόμοια ερευνητικά αποτελέσματα, προσθέτοντας με τον τρόπο αυτό ένα επιπλέον εύρημα στη σχετική βιβλιογραφία που. Βέβαια, κρίνεται σημαντική η περαιτέρω διερεύνησή τους προκειμένου να διεξαχθούν ασφαλέστερα αποτελέσματα.

4.2.4 Επίδραση της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου

Επίσης, σε ό,τι αφορά την επίδραση της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας δεν ήταν σημαντικά. Ειδικότερα, δεν βρέθηκε

κάποιου είδους επίδραση της θρησκευτικότητας τόσο στη συνολική κλίμακα του φόβου του θανάτου, όσο και στις υποκλίμακες αυτής. Τα παρόντα ευρήματα συμφωνούν με προηγούμενη έρευνα της Démuthonά (2011), όπου χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Fear of Death Scale (CL-FODS) των Collett και Lester (με τις 36 δηλώσεις) και η αναθεωρημένη κλίμακα Religious Orientation Scale των Gorsuch και McPherson για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου και της θρησκευτικότητας αντιστοίχως σε ένα δείγμα ενηλίκων ηλικίας 19 έως 69 ετών. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η υποκλίμακα του φόβου του θανάτου του ίδιου του ατόμου μπορούσε να προβλεφθεί από το επίπεδο θρησκευτικότητας των συμμετεχόντων. Με άλλα λόγια, διαπιστώθηκε ότι όσο αυξάνεται η θρησκευτικότητα των ενηλίκων, τόσο αυξάνεται και ο φόβος τους για τον δικό τους θάνατο.

4.3.1 Επίδραση της ηλικίας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Από την άλλη πλευρά, και σε ό, τι αφορά την επίδραση της ηλικίας στην κλίμακα της πίστης στη μετά θάνατο ζωή, δεν βρέθηκε κάποιο στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, στην περίπτωση του πειραματικού έργου απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας βρέθηκε ότι μόνο οι νεαροί ενήλικες απέδιδαν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις. Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας φαίνεται να έρχονται σε μερική συμφωνία με παλαιότερα ευρήματα των Keller et al. (1984, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), όπου διαπιστώθηκε ότι σε ένα δείγμα ενηλίκων ηλικίας 18 έως 87 ετών και με τη χρήση της κλίμακας Belief in the Hereafter για τη μέτρηση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων, οι νεαροί ενήλικες, αλλά και οι μεγαλύτεροι ηλικιακά ενήλικες ανέφεραν υψηλότερη πίστη για τη μετά θάνατο ζωή σε σχέση με τους μεσήλικες.

4.3.2 Επίδραση του φύλου στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Ακόμη, σχετικά με την επίδραση του φύλου στην κλίμακα της πίστης για τη μετά θάνατο ζωή, καθώς επίσης και στην απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, δεν βρέθηκε κάποιο στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα. Τα παρόντα ευρήματα δεν συμφωνούν με προηγούμενα ερευνητικά ευρήματα που κατέδειξαν την ύπαρξη επίδρασης του φύλου στις μετά θάνατο πεποιθήσεις (Berman & Hays, 1975, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994.. Chaiwutikornwanich. 2015. Ellis et al., 2013. Klenow & Bolin, 1989, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994). Οι πιθανοί λόγοι στους οποίους ενδεχομένως οφείλεται αυτή η

ασυμφωνία είναι η χρήση διαφορετικού ερευνητικού εργαλείου για την αξιολόγηση των μετά θάνατο πεποιθήσεων, καθώς οι Ellis et al., 2013 είχαν χρησιμοποιήσει ερωτηματολόγιο για το φόβο του θανάτου και τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις συνδιαστικά, καθώς και το διαφορετικό ηλικιακό εύρος των ενηλίκων που συμμετείχαν στην εκάστοτε έρευνα.

4.3.3 Επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Σε ό, τι αφορά την επίδραση του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή, ούτε στην κλίμακα «Πίστη για τη μεταθανάτια ζωή» των Osarchuk and Tatz, αλλά ούτε και στο πειραματικό έργο απόδοσης μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας βρέθηκε κάποιου είδους επίδραση. Είναι κρίσιμο να γνωστοποιηθεί, βέβαια, ότι καμία έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει αποπειραθεί της διερεύνησης της εν λόγω επίδρασης στις μετά θάνατο πεποιθήσεις, διαλευκάνοντας με τον τρόπο αυτό το αντίστοιχο κενό της βιβλιογραφίας. Παρ' όλα αυτά, είναι σημαντική η περαιτέρω εξέταση του παρόντος ευρήματος μελλοντικά, προκειμένου να διεξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα.

4.3.4 Επίδραση της θρησκευτικότητας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή

Τέλος, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της επίδρασης της θρησκευτικότητας στην πίστη στη μετά θάνατο ζωή, βρέθηκε ότι οι ενήλικες που ανήκαν στο μεσαίο επίπεδο θρησκευτικότητας ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα στην κλίμακα «Πίστη στη μεταθανάτια ζωή» των Osarchuk and Tatz σχέση με εκείνους που ανήκαν στο χαμηλό επίπεδο θρησκευτικότητας. Συγχρόνως, σε ό, τι αφορά το πειραματικό έργο, διαπιστώθηκε ότι οι ενήλικες που ανήκαν στο μεσαίο και αντίστοιχα στο υψηλό επίπεδο θρησκευτικότητας απέδιδαν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις. Επιπλέον, παρατηρήθηκε ότι η θρησκευτικότητα συσχετίστηκε αρνητικά με την κλίμακα «Πίστη στη μεταθανάτια ζωή» των Osarchuk and Tatz, και, αντίθετα, θετικά με την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις. Τα παρόντα ευρήματα μπορούν να έρθουν σε συμφωνία με προηγούμενες έρευνες που έχουν αναφερθεί στην πιθανή τους σύνδεση (Berman, 1974, όπ. αναφ. στο Rose & O' Sullivan, 2002), των Solomon et al. (1991, όπ. αναφ. στο Norenzayan & Hansen, 2006) και των Dechesne et al. (2003, όπ. αναφ. στο Norenzayan & Hansen, 2006), ενώ

περαιτέρω μελλοντική διερεύνηση κρίνεται αναγκαία για την εξασφάλιση έγκυρων συμπερασμάτων.

4.4 Απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στην κάθε κατάσταση

Αναφορικά με την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν πως οι νοητικές και οι συναισθηματικές καταστάσεις αποδίδονταν συχνότερα μετά θάνατο σε σχέση με τις ψυχοβιολογικές καταστάσεις συνολικά. Τα εν λόγω ευρήματα συμφωνούν πλήρως με παλαιότερες έρευνες, όπου οι συναισθηματικές καταστάσεις, οι καταστάσεις επιθυμίας (Georgiadiou & Pnevmatikos, 2019), και οι γνωστικές καταστάσεις συνεχίζουν να υπάρχουν μετά θάνατο, σε σύγκριση με τις ψυχοβιολογικές και τις αντιληπτικές καταστάσεις (Bering, 2002. Bering et al., 2005. Bek & Lock, 2011. Κορηλάκη & Μισαηλίδη, 2019).

4.4.1 Αλλαγή αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων

Συμπληρωματικά με τα παραπάνω, βρέθηκε ότι στις δύο (2) ερωτήσεις των συναισθηματικών καταστάσεων που αφορούσαν τα αρνητικά συναισθήματα, διαπιστώθηκε αλλαγή αυτών σε αντίστοιχα θετικά. Συγκεκριμένα, στην ερώτηση «Πιστεύεις ότι είναι ακόμη θυμωμένος με τη γυναίκα του τη Μάρθα/Πιστεύεις ότι είναι ακόμη θυμωμένη με την κόρη της τη Δανάη;», το 12% του πληθυσμού των ενηλίκων εξέφρασε αλλαγή στα αρνητικά συναισθήματα των ηρώων, με την πλειονότητα αυτών να πιστεύει στη συγχώρεση. Αντίστοιχα, στην ερώτηση «Πιστεύεις ότι είναι ακόμη πληγωμένος από τη συμπεριφορά της γυναίκας του χτες το βράδυ/Πιστεύεις ότι είναι ακόμη πληγωμένης που η Δανάη ήταν απόμακρη προς αυτήν τελευταία;», το 8% του πληθυσμού των ενηλίκων εξέφρασε αλλαγή των αρνητικών συναισθημάτων των πρωταγωνιστών των ιστοριών, με τους περισσότερους να αναφέρουν επίσης πίστη στη συγχώρεση. Τα παρόντα ευρήματα αποτελούν καινοτόμα στη σχετική βιβλιογραφία, ενώ μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βάση για τη περαιτέρω διερεύνηση των αλλαγών των αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων σε θετικές σε διεθνές επίπεδο, στοχεύοντας στην διεξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

4.5 Περιορισμοί και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Όσον αφορά τους περιορισμούς της παρούσας έρευνας, ο βασικότερος περιορισμός της ήταν ότι οι κλίμακες που χρησιμοποιήθηκαν για την αξιολόγηση του φόβου του θανάτου και των πεποιθήσεων για τη μεταθανάτια ζωή, δεν είχαν σταθμιστεί στα ελληνικά. Η απόδοση της κλίμακας από τα αγγλικά στα ελληνικά και το αντίστροφο πραγματοποιήθηκε από έναν δίγλωσσο καθηγητή αγγλικής και ελληνικής φιλολογίας. Συνεπώς, θα ήταν χρήσιμο να σταθμιστούν μελλοντικά οι κλίμακες «Ο φόβος θανάτου» (με τις 28 δηλώσεις) (Fear of Death Scale – Revised, CL – FODS) των Collett και Lester (Lester & Abdel-Khalek, 2003), και «Πίστη στη μεταθανάτια ζωή» (Belief in the Afterlife – Φόρμα A, BAS) των Osarchuk και Tatz (1973), καθώς και το πειραματικό έργο για την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας σε ελληνικό πληθυσμό, και, συγχρόνως, να διερευνηθεί εκ νέου η σχέση του φόβου του θανάτου με τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις σε νεαρούς και μεγαλύτερης ηλικίας ενήλικες, ούτως ώστε να αναδειχθούν τυχόν διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις απαντήσεις.

Ένας, επιπλέον, σημαντικός περιορισμός της παρούσας έρευνας αποτέλεσε η αναγκαιότητα αποκλεισμού σημαντικού αριθμού ατόμων από την ερευνητική διαδικασία σε ό, τι αφορά το πειραματικό έργο πίστης για την απόδοση μετά θάνατο συνέχειας/ασυνέχειας στις ψυχοβιολογικές και στις νοητικές και στις συναισθηματικές καταστάσεις. Αρκετοί ήταν οι συμμετέχοντες που αδυνατούσαν να απαντήσουν στις σχετικές ερωτήσεις ή οι απαντήσεις τους δεν ταυτίζονταν με τις αιτιολογήσεις που καλούνταν να δώσουν συμπληρωματικά. Ένας μεγαλύτερος αριθμός συμμετεχόντων θα ήταν δυνατό να προσδώσει μεγαλύτερη αξία στα παρόντα ευρήματα.

Τέλος, η κλίμακα της θρησκευτικότητας που συμπεριλήφθηκε ανήκει στους περιορισμούς της έρευνας, καθώς αποτέλεσε μια αυτοσχέδια κλίμακα θρησκευτικότητας που στηρίχθηκε στην κλίμακα Multidimensional Measurement of Religiousness/Spirituality for Use in Health Research (Κανέλλος, 2013). Για την έκβαση ασφαλέστερων αποτελεσμάτων, θα ήταν αναγκαία η περαιτέρω διερεύνηση της επίδρασης της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου και στις μετά θάνατο πεποιθήσεις μέσω μιας ολοκληρωμένης κλίμακας μέτρησης της θρησκευτικότητας των ενηλίκων.

Τα παρόντα ευρήματα που αφορούν τη σχέση του φόβου του θανάτου με τις μετά θάνατο πεποιθήσεις, συνεισφέρουν ερευνητικά σε κρίσιμα σημεία της βιβλιογραφίας που έχουν ερευνηθεί ελάχιστα. Συγκεκριμένα, με εξαίρεση τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων ως προς το είδος

της σχέσης του φόβου του θανάτου με τις μετά θάνατο πεποιθήσεις, καμία έρευνα δεν έχει χρησιμοποιήσει τα παραπάνω εργαλεία αξιολόγησης του φόβου του θανάτου και των πεποιθήσεων για τη μεταθανάτια ζωή ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ομάδες ενηλίκων (18 – 35 ετών και 60 – 82 ετών). Ως εκ τούτου, τα αποτελέσματα που προκύπτουν είναι σε θέση να προσφέρουν επιπρόσθετα στοιχεία για το είδος της σχέσης αυτής μέσω της χρήσης διαφορετικών εργαλείων. Βέβαια, η περαιτέρω μελλοντική έρευνα της μεταξύ τους σχέσης σε διεθνές επίπεδο κρίνεται σημαντική για την διεξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων.

Ακόμη, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας πάνω στις επιδράσεις της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου και στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις, από τη μία, και στη μεταξύ τους σχέση, από την άλλη, έρχονται να προστεθούν σε τομείς της βιβλιογραφίας, που δεν έχει πραγματοποιηθεί αρκετή έρευνα. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την επίδραση της ηλικίας στο φόβο του θανάτου, ελάχιστες είναι οι έρευνες που έχουν χρησιμοποιήσει την κλίμακα του φόβου θανάτου των Collet και Lester (CL-FODS – Revised) με τις είκοσι οκτώ (28) δηλώσεις (Russac et al., 2007. Zuccala & Abbott, 2021), ενώ, καμία δημοσιευμένη έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει προβεί στην εξέταση της επίδρασης του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στο φόβο του θανάτου μέσω της κλίμακας αυτής. Συνεπώς, ενώ τα αποτελέσματα που προέκυψαν είναι αρκετά διαφωτιστικά ως προς τις προαναφερθείσες επιδράσεις στο φόβο του θανάτου, η περαιτέρω μελλοντική διερεύνησή τους θα είχε ως αποτέλεσμα τη διεξαγωγή ασφαλέστερων αποτελεσμάτων.

Παρόμοιο ζήτημα διαπιστώνεται και στην περίπτωση της εξέτασης της επίδρασης της ηλικίας, του φύλου, του κοινωνικο-μορφωτικού επιπέδου και της θρησκευτικότητας στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Ελάχιστες είναι οι έρευνες που έχουν μελετήσει την επίδραση της ηλικίας και του φύλου στις μετά θάνατο πεποιθήσεις (π.χ. Chaiwutikornwanich, 2015. Keller et al., 1984, όπ. αναφ. στο Wong et al., 1994), ενώ σε ό, τι αφορά το κοινωνικο-μορφωτικό επίπεδο και τη θρησκευτικότητα, καμία έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει προβεί στην διερεύνηση της επίδρασής τους στις εν λόγω πεποιθήσεις. Συμπερασματικά, λοιπόν, παρά το γεγονός ότι τα αποτελέσματα που προέκυψαν είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικά ως προς τις επιδράσεις αυτές, η περαιτέρω μελλοντική τους έρευνα κρίνεται αναγκαία.

Εν κατακλείδι, ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον θα είχε η εξέταση τη επίδρασης της ηλικίας στο φόβο του θανάτου και στην πίστη για τη μετά θάνατο ζωή, όπου θα

περιλαμβάνονται και άλλες ηλικιακές ομάδες ενηλίκων, όπως είναι οι μεσήλικες. Ακόμη, εξαιρετικά ενδιαφέρον θα ήταν να μελετηθεί η σχέση του φόβου του θανάτου με τις μετά θάνατο πεποιθήσεις στις δύο αυτές ηλικιακές ομάδες ξεχωριστά, δηλαδή στους νεαρούς και στους μεγαλύτερους ηλικιακά ενήλικες, προκειμένου να διαπιστωθεί το είδος της σχέσης για κάθε ηλικιακή ομάδα ξεχωριστά, καθώς επίσης και η μεταξύ τους διαφορά. Τέλος, ερευνητικά ενδιαφέρον θα ήταν και η επιπρόσθετη διερεύνηση της σχέσης του φόβου του θανάτου με τη θρησκευτικότητα των ενηλίκων και ο προβλεπτικός παράγοντας αυτής στον πρώτο.

Βιβλιογραφία

- Abdel-Khalek, A. M. (2002). Fear of death, mortality communication, and psychological distress among secular and religiously observant family caregivers of terminal cancer patients. *Death Studies*, 26(8), 669-680.
- Abdel-Khalek, A. M., & Neimeyer, R. A. (2017). Death Anxiety Scale. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*.
- Ai, A. L., Kastenmüller, A., Tice, T. N., Wink, P., Dillon, M., & Frey, D. (2014). The Connection of Soul (COS) scale: An assessment tool for afterlife perspectives in different worldviews. *Psychology of Religion and Spirituality*, 6(4), 316–329.
- Al-arja, N., & Abdallah, T. (2005). Death Anxiety in Palestinians during Al-Aqsa Intifada. *ArabpsyNet e Journal*, 8, 9-10.
- Anglin, S. M. (2014). I think, therefore I am? Examining conceptions of the self, soul, and mind. *Consciousness and Cognition*, 29, 105-16.
- Astuti, R., & Harris, P. L. (2008). Understanding Mortality and the Life of the Ancestors in Rural Madagascar. *Cognitive Science*, 32(4), 713-740.
- Azaiza, F., Ron, P., Shoham, M., & Gigini, I. (2010) Death and Dying Anxiety Among Elderly Arab Muslims in Israel. *Death Studies*, 34(4), 351-364.
- Bachner, Y. G., O' Rourke, N., & Carmel, S. (2011). Fear of Death, Mortality Communication, and Psychological Distress Among Secular and Religiously Observant Family Caregivers of Terminal Cancer Patients. *Death Studies*, 35(2), 163-187.
- Barnett, M. D., & Adams, C. M. (2018) Ageism and aging anxiety among young adults: relationships with contact, knowledge, fear of death, and optimism. *Educational Gerontology*, 44(11), 693-700.
- Bek, L., & Lock, S. (2011). Afterlife beliefs: category specificity and sensitivity to biological priming, Religion. *Brain & Behavior*, 1(1), 5-17.
- Bering, J. M. (2002). Intuitive Conceptions of Dead Agents' Minds: The Natural Foundations of Afterlife Beliefs as Phenomenological Boundary. *Journal of Cognition and Culture*, 2(4), 263-308.
- Bering, J. M., & Bjorklund, D. F. (2004). The Natural Emergence of Reasoning About the Afterlife as a Developmental Regularity. *Developmental Psychology*, 40(2), 217-233.

- Besser, A., & Priel, B. (2008). Attachment, depression, and fear of death in older adults: The roles of neediness and perceived availability of social support. *Personality and Individual Differences, 44*, 1711-1725.
- Burris, C. T. (2016) Nirvana Road: Dissociative Experiences Predict “Eastern” Beliefs About Postmortem Existence. *The International Journal for the Psychology of Religion, 26*(4), 348-359.
- Burris, C. T., & Bailey, K. (2009). What Lies Beyond: Theory and Measurement of Afterdeath Beliefs. *The International Journal for the Psychology of Religion, 19*(3), 173-186.
- Buzzanga, V. L., Miller, H. R., Perne, S. E., Sander, J. A., & Davis, S. F. (1989). The relationship between death anxiety and level of self-esteem: A reassessment. *Bulletin of the Psychonomic Society, 27*(6), 570-572.
- Carmel, S., & Mutran, E. (1997). Wishes regarding the use of life-sustaining treatments among elderly persons in Israel: an explanatory model. *Social Science & Medicine, 45*(11), 1715-1727.
- Castano, E., Leidner, B., Bonacossa, A., Nikkah, J., Perrulli, R., Spencer, B., & Humphrey, N. (2011). Ideology, Fear of Death, and Death Anxiety. *Political Psychology, 32*(4), 601-621.
- Chaiwutikornwanich, A. (2015). Belief in the Afterlife, Death Anxiety, and Life Satisfaction of Buddhists and Christians in Thailand: Comparisons Between Different Religiosity. *Social Indicators Research, 124*(3), 1015-1032.
- Chuin, C. L., & Choo, Y. C. (2009). Age, gender, and religiosity as related to death anxiety. *Sunway Academic Journal, 6*, 1-15.
- Cicirelli, V. G. (2002). Fear of Death in Older Adults: Predictions From Terror Management Theory. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences, 57B*(4), 358-366.
- Cicirelli, V. G. (2006). Fear of Death in Mid-Old Age. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences, 61B*(2), 75-81.
- Cicirelli, V. G., (2003). Older adults' fear and acceptance of death: a transition model. *Ageing International, 28*(1), 66-81.
- Cohen, A. B., & Hall, D. E. (2009). Existential Beliefs, Social Satisfaction, and Well-Being Among Catholic, Jewish, and Protestant Older Adults. *International Journal for the Psychology of Religion, 19*(1), 39-54.

- Cohen, A. B., Pierce, J. D., Chambers, J., Meade, R., Gorvine, B. J., & Koenig, H. G. (2005). Intrinsic and extrinsic religiosity, belief in the afterlife, death anxiety, and life satisfaction in young Catholics and Protestants. *Journal of Research in Personality, 39*(3), 307-324.
- Dadfar, M., & Lester, D. (2016). The Reliability, Validity, and Factorial Structure of the Collett-Lester Fear of Death Scale in a Sample of Iranian Nurses. *International Journal of Medical Research & Health Sciences, 5*(75), 306-317.
- Dechense, M., Pyszczynski, T., Arndt, J., Ransom, S., Sheldon, K., van Knippenberg, A., & Janssen, J. (2003). Literal and Symbolic Immortality: The Effect of Evidence of Literal Immortality on Self-Esteem Striving in Response to Mortality Salience. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*(4), 722-737.
- Démuthová, S. (2013). Fear of death in relation to religiosity in adults. *GRANT Journal, 11-15*.
- Ellis, L., Wahab, E. A., & Ratnasingan M. (2013). Religiosity and fear of death: a three-nation comparison. *Mental Health, Religion & Culture, 16*(2), 179-199.
- Espinoza, M. V., & Sanhueza, O. A. (2012). Fear of death and its relationship with emotional intelligence of nursing students in Concepción. *Acta Paul de Enfermagem, 25*(4), 607-613.
- Flannelly, K. J., Koenig, H. G., Ellison, C. G., Galek, K., & Krause, N. (2006). Belief in Life After Death and Mental Health Findings from a National Survey. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 194*(7), 524-529.
- Georgiadou, T., & Pnevmatikos, D. (2019). An exploration of afterlife beliefs in religiously-and secularly-oriented adults. *Journal of Beliefs & Values, 40*(2), 159-171.
- Goebel, B. L., & Boeck, B. E. (1987). Ego integrity and fear of death: A comparison of institutionalized and independently living older adults. *Death Studies, 11*(3), 193-204.
- Harding, S., Flannelly, K. J., Weaver, A. J., & Costa, K. G. (2005). The influence of religion on death anxiety and death acceptance. *Mental Health, Religion & Culture, 8*(4), 253-261.
- Harmon-Jones, E., Simon, L., Pyszczynski, T., Solomon, S., & McGregor, H. (1997). Terror Management Theory and Self-Esteem: Evidence That Increased Self-Esteem Reduces Mortality Salience Effects. *Journal of Personality and Social Psychology, 72*(1), 24-36.

- Hayes, J., Schimel, J., Faucher, E. H., & Williams, T. J. (2008). Evidence for the DTA hypothesis II: Threatening self-esteem increases death-thought accessibility. *Journal of Experimental Social Psychology, 44*(3), 600-613.
- Heflick, N. A., Goldenberg, J. L., Hart, J., & Kamp, S. M. (2015). Death awareness and body–self dualism: A why and how of afterlife belief. *European Journal of Social Psychology, 45*, 267-275.
- Hui, V. K. Y., & Coleman, P. G. (2012). Afterlife Beliefs and Ego Integrity as Two Mediators of the Relationship Between Intrinsic Religiosity and Personal Death Anxiety Among Older Adult British Christians. *Research on Aging, 35*(2), 144-162.
- Idler, E., Musick, M., Ellison, C., George, L., Krause, N., Levin, J., Ory, M., Pargament, K., Powell, L., Williams, D., & Underwood, L. (1998). *NIA/Fetzer Measure of religiousness and spirituality: conceptual background and findings*. General Social Survey. In press.
- Jackson, B. R. (2008). How Gender and Self-Esteem Impact Death Anxiety Across Adulthood. *Psi Chi, The National Honor Society in Psychology, 13*(2), 96-101.
- Jong, J. (2021). Death anxiety and religion. *Current Opinion in Psychology, 40*, 40-44.
- Jong, J., Ross, R., Philip, T., Chang, S. H., Simons, N., & Halberstadt, J. (2018). The religious correlates of death anxiety: a systematic review and meta-analysis. *Religion, Brain & Behavior, 8*(1), 4-20.
- Lester, D., & Abdel-khalek, A. (2003). The Collett-Lester Fear of death scale: A correction. *Death Studies, 27*(1), 81-85.
- Lifshin, U., Greenberg, J., Soenke, M., Darrell, A., & Pyszczynski, T. (2018). Mortality salience, religiosity, and indefinite life extension: evidence of a reciprocal relationship between afterlife beliefs and support for forestalling death. *Religion, Brain & Behavior, 8*(1), 31-43.
- Lundh, L. G., & Radon, V. (1998). Death anxiety as a function of belief in an afterlife. A comparison between a questionnaire measure and a Stroop measure of death anxiety. *Personality and Individual Differences, 25*, 487-494.
- MacLeod, R., Crandall, J., Wilson, D., & Austin, P. (2016). Death anxiety among New Zealanders: the predictive role of gender and marital status. *Mental Health, Religion & Culture, 19*(4), 339-349.

- Major, R. J., Whelton, W. J., Schimel, J., & Sharpe, D. (2016). Older Adults and the Fear of Death: The Protective Function of Generativity. *Canadian Journal on Aging, 35*(2), 261-271.
- McClatchey, I. S., & King, S. (2015). The Impact of Death Education on Fear of Death and Death Anxiety Among Human Services Students. *OMEGA—Journal of Death and Dying, 71*(4), 343-361.
- Medina, K. M. E. (2019). *Afterlife beliefs, attachment, and continuing bonds in predicting complicated grief (scholarship & creative works)*. Northern Colorado University, Greeley.
- Misailidi, P., & Kornilaki, E. N. (2015). Development of afterlife beliefs in childhood: Relationship to parent beliefs and testimony. *Merrill-Palmer Quarterly, 61*(2), 290-318.
- Moreman, C. M., & Kerr, J. (2020). Fear of death unaffected by intensity or type of afterlife belief in a Jewish population. *Death Studies, 1-9*.
- Nejad, S. R., Borjali, A., Khanjani, M., & Daniel J. Kruger, D. J. (2021). Belief in an Afterlife Influences Altruistic Helping Intentions in Alignment With Adaptive Tendencies. *Evolutionary Psychology, 1-8*.
- Norenzayan, A., & Hansen, I. G. (2006). Belief in Supernatural Agents in the Face of Death. *Personality and Social Psychology Bulletin, 32*(2), 174-187.
- Ochsmann, R. (1984). Belief in afterlife as a moderator of fear of death? *European Journal of Social Psychology, 14*(1), 53-67.
- Osarchuk, M., & Tatz, S. J. (1973). Effect of induced fear of death on Belief in afterlife. *Journal of Personality and Social Psychology, 27*(2), 256-260.
- Pandya, A., & Kathuria, T. (2021). Death Anxiety, Religiosity and Culture: Implications for Therapeutic Process and Future Research. *Religions, 12*(61), 1-13.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Koole, S., & Solomon, S. (2010). *Handbook of Social Psychology*.
- Reyes, M. E. S., Amistoso, M. N. G., Babaran, C. A. C., Bulaong, G. B. M., Reyes, V. D. M., & Tubig, N. N. (2017). Death anxiety and self-esteem of Filipino youths and older adults. *North American Journal of Psychology, 19*(2), 435-450.
- Rose, B. M., & O' Sullivan, M. J. (2002). Afterlife beliefs and death anxiety: An exploration of the relationship between afterlife expectations and fear of death in

- an undergraduate population. *Omega: Journal of Death and Dying*, 45(3), 229-243.
- Routledge, C. (2012). Failure Causes Fear: The Effect of Self-Esteem Threat on Death-Anxiety. *The Journal of Social Psychology*, 152(6), 665-669.
- Russac, R. J., Gatliff, C., Reece, M., & Spottswood, D. (2007). Death Anxiety across the Adult Years: An Examination of Age and Gender Effects. *Death Studies*, 31(6), 549-561.
- Sebestény, A., & Emmons, N. (2017). Balinese Hindus' Afterlife Beliefs as Stable Constructs: An Effect of High Frequency Domestic Rituals. *Journal of Cognition and Culture*, 17(5), 437-462.
- Shreve-Neiger, A., & Edelstein, B. A. (2004). Religion and anxiety: A critical review of the literature. *Clinical Psychology Review*, 42(4), 379-397.
- Testoni, I., Ronconi, L., Cupit, I. N., Nodari, E., Bormolini, G., Ghinassi, A., Messeri, D., Cordioli, C., & Zamperini, A. (2019). The effect of death education on fear of death amongst Italian adolescents: A nonrandomized controlled study. *Death Studies*, 44(3), 179-188.
- Testoni, I., Piscitello, M., Ronconi, A., Zsák, E., Iacona, E., & Zamperini, A. (2019). Death Education and the Management of Fear of Death Via Photo-Voice: An Experience Among Undergraduate Students. *Journal of Loss and Trauma*, 24(5-6), 387-399.
- Tomás-Sábado, J., Limonero, J. T., & Abdel-Khalek, A. M. (2007). Spanish Adaptation of the Collett-Lester Fear of Death Scale. *Death Studies*, 31(3), 249-260.
- Tomko, J. K., & Munley, P. H. (2013). Predicting counseling psychologists attitudes and clinical judgments with respect to older adults. *Aging & Mental Health*, 17(2), 233-241.
- Wink, P., & Scott, J. (2005). Does Religiousness Buffer Against the Fear of Death and Dying in Late Adulthood? Findings From a Longitudinal Study. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 60B(4), 207-214.
- Wisman, A., & Heflick, N. A. (2016). Hopelessly mortal: The role of mortality salience, immortality and trait self-esteem in personal hope. *Cognition and Emotion*, 30(5), 868-889.
- Wong, P. T. P. (2008). Meaning management theory and death acceptance. In A. Tomer, E. Grafton, & P. T. P. Wong (Eds.), *Existential and spiritual issues in death attitudes* (pp. 65-87). New York, NY: Erlbaum.

- Wong, P. T. P., Reker, G. T., & Gesser, G. (1994). Death Attitude Profile—Revised: A multidimensional measure of attitudes toward death. In R. A. Neimeyer (Ed.), *Death anxiety handbook: Research, instrumentation, and application* (pp. 121-148). Taylor & Francis.
- Zhang, J., Peng, J., Gao, P., Huang, H., Cao, Y., Zheng, L., & Miao, D. (2019). Relationship between meaning in life and death anxiety in the elderly: self-esteem as a mediator. *BioMed Central Geriatrics*, *19*(1), 1-8.
- Zuccala, M., & Abbott, M. J. (2021). Social anxiety disorder and the fear of death: An empirical investigation of the terror management approach towards understanding clinical anxiety. *Cognitive Therapy and Research*, *45*(4), 628-641.
- Κανέλλος, Κ. (2013). *Αλληλεπίδραση της θρησκευτικότητας με παραμέτρους ψυχικής υγείας* (Διπλωματική εργασία). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα. Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου (Κωδ. 39129).
- Κορηλάκη, Α., & Μισαηλίδη, Π. (2019). Οι πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή: Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας. *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, *7*(1), 37-52.
- Μεσσίνη, Λ. (2018). *Διερεύνηση του φόβου θανάτου με την ψυχοπαθολογία και οι ψυχοσωματικές επιπτώσεις του και ο ρόλος τους στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας* (Διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Λάρισα.
- Μπαϊκούση, Σ. Ε. (2018). *Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου σε σχέση με τη γνώση για το σώμα και το φόβο του θανάτου από ενήλικες με νοητική αναπηρία* (Διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.